

НҰРГЕЛДІ УӘЛИЕВ

СӨЗ МӘДЕНИЕТІ

Редакциясын басқарған Қазақ ССР Ғылым академиясының
корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы
Р.Сыздықова

Алматы «Мектеп» 1984

АЛҒЫ СӨЗ

Әңгіме өзегі – сөз мәдениеті. Соңғы тіркес күрделі ұғымды камтиды. «Сөз» деген сөздің өзі – мағыналық өрісі кең дүние. Тіл жеке сөздерден тұрады, яғни сөз – тілдің бір элементі. Бұл – оның түпкі мәні. Ал қазақ тілінде «сөз» сөзінің қосалқы, ауыспалы мағыналары және бар. Мысалы, ақындар «сөз» деп поэзияны, өлеңді ұғынған. Ұлы Абай «Сөз айттым Әзірет Әлі айдаһарсыз» немесе «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» десе, айтпағы – өзінің жаңа мазмұндағы, өзгеше сападағы поэзиясы жайында. Сонымен қатар қазақ «сөз» деп адамның ой-пікірін, көзқарасын, идеясын да атайды. Мысалы, біреу туралы «ол артына сөз қалдырды» десек, оның кейінгі ұрпаққа белгілі бір ой-пікір, идея қалдыруы деп ұғамыз. «Сөзі өтімді» дегенде де әңгіме біреудің көзқарасы, пікірі туралы екені аян.

«Сөз» деп *әңгіме, хабарды* да айтады. Айталық, «бос сөз», «қыдырма сөз» дегендерді *бос әңгіме, қыдырма әңгіме* деп ұғамыз. Қысқасы, санай берсек «сөз» сөзінің беретін ұғымы көп. Ал біз оның дәл осы кітаптағы қолданысы жайына келсек, «сөз мәдениеті» дегенді «сөйлеу», яғни «тілді жұмсау» (пайдалану) тәртібі (дұрыстығы, мәдениеті) деп танымыз. Демек, бұл жердегі «сөз» – орысша «речь» дегеннің баламасы. Ал соңғы термин «тілдің қолданыстағы көрінісі» дегенді білдіретіні мәлім. Әдетте, бізде, ғылымның бұл саласын атауда «тіл мәдениеті» деген тіркес жиірек қолданылып жүр. Бірақ мазмұнға сай дәлірегі, дұрысы – «сөз мәдениеті». Бұл – тілдің жеке элементтерін, тұлға-тәсілдерін оның тәжірибе елегінен өтіп қалыптасқан, қоғам тарапынан қабылданған заңдылықтарына сәйкес дұрыс пайдалану туралы білім саласы. «Сөз мәдениеті» – тек тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормаларын бұлжытпай («сықитып») дәлме-дәл сақтау ғана емес, айтпақ ойды тыңдаушыға (оқырманға) жүрекке жылы тиетін, «айналасы теп-тегіс жұмыр келген», әсерлі етіп жеткізу жайын да камтуға тиіс.

Міне, осы әңгіменің барлығы – қазіргі таңдағы қауымымыз үшін ең бір зәру, көкейкесті мәселелер. Өйткені сөз мәдениеті жайындағы әңгіме қоғам пайдаланып отырған тілдің кемелденген, жазба әдеби сипат алған, яғни нормалары бірқыдыру орныққан кезеңінде көтеріледі. Қазіргі қазақ тілі – сондай тілдердің бірі. Бұл күндердегі сөз мәдениеті – социалистік мәдениетіміздің бір саласы, өмірлік мәнді саласының бірі. Қолдарыңыздағы шағын кітапша – сол зәруліктің бір өтеуі.

«Мәдениет» дегеніміз «дұрыстық, тәртіпке бағыну, заңдылықты сақтау» деген мәнде. Демек, сөз мәдениеті – норманы сақтау

дегеннің баламасы. Ал норма деген не, оның түрлері қандай? Автор алдымен осыны сөз етіп алады. Тілдің жүйелілігінен туатын біркелкілік (норма) мен ғасырлар, дәуірлер бойындағы қолдану тәжірибесінде орын тепкен дәстүрдің сайма-сай келе бермейтінін айтады, осыған орай тіл деп объективті норма, бос аң норма дегендердің сырын ашады. Қалың жұртшылықтың, әсіресе жасөспірімдердің осылайша «лингвистикалық сауатын» көтеру – өте қажет шаруа. Бұл тұста олар тек норма жайында ғылыми түсінік алып қана қоймайды, өздері айтып жүрген сөздердің қызық қырларын көреді, көптеген дүниеліктер (сөздер, сөз тұлғалары) салыстырылады, нәтижесінде олардың қайсысы нормаға сай, қай варианты қайшы екенін таниды.

Вариант демекші, осы кітаптың өн бойында варианттылық әңгіме болады. Ол заңды да. Өйткені тілде жарыспалылық, қосарлылық болмаса, әдеби тіл нормасы деген ұғым да болмас еді. Егер сөздер о баста бір ғана қалыпта (түрде) дыбысталатын (сондай-ақ, айтылатын, жазылатын) болса, немесе белгілі бір ұғымды бір ғана сөз бірден білдіретін болса және, керісінше, бір ұғым әрдайым тек бір ғана сөзбен айтылатын болса, сол сияқты жарыспалы грамматикалық тұлғалар да, олардың қолданылуы да тәжірибеде орын алмаса, тілдегі құбылыстың баршасы бірден норма болар еді де, оны сақтау, сақтамау (ауытқу, бұзу) деген әңгіме көтерілмес еді.

Варианттылық – тіл-тілдің барлығында болатын және бар құбылыс. Ол – заңдылық. Бірақ тіл өзінің даму барысында және сол дамуға қоғамның саналы түрде араласуы нәтижесінде жарыспалылықтан арыла түсуге тиіс. Әсіресе білместіктен, ұқыпсыздықтан болатын варианттардан тілді азат ету – тек ғалымдардың ғана міндеті емес, сол тілді пайдаланушы қалың қауымның, бүкіл жұртшылықтың ісі. Тек ісі емес парызы, мәдениетті, саналы қоғам мүшесі ретіндегі азаматтық борышы. Кітапта осы баса айтылады. Әрине, автордың бұл пікірі жалаң насихат, ереже түрінде ұсынылмайды. Бұл ойды білдіру үшін «Сөз байлығы» сөз болады, мұнда қазақ тіліндегі әрбір сөздің мағынасын тап басып, өз орнына дұрыс жұмсау, ол үшін сол мағыналарды білу қажеттігі айтылады. Осы орайда автор қазақ халқының күнделікті тұрмысына, негізгі күнкөріс шаруашылығына қатысты көптеген сөздің сырларын қызғылықты түрде ашып береді. *Қара мал, аяқты мал, ақ мал, қазан ат, жабы, шобыр, қойторы*, Көрік сияқты атаулардың беретін мән-мағынасын саралап көрсетеді. Жер-су аттарында қаншама сыр жатқанын мысалдармен таныту арқылы оқырман қауымды тілге, сөзге қызықтырады.

Жоғарыда айттық, сөз мәдениеті дегеніміз тек «тіл түзулігін» (норманың сақталуын) ғана көздеу емес, «тіл әсемдігін» де нысанаға

алу. Кітапта мәселенің бұл қыры да қағыс қалмаған. Әсіресе, функционалдық стилдердің әрқайсысына тән тұлға-тәсілдерін өз орындарында жұмсау керек деген «оп-оңай, ап-анық» кәнігі қағиданың төңірегінде көп пікір айтылады. Осы орайда жергілікті сөздерді (диалектизмдерді), дөрекі сөздерді жұмсау-жұмсамау, оларды қолдана қалғанда қай тұстарда орынды-орынсыз шығатындығы, тілге де әдептіліктің қажеттігі жақсы айтылады. Кітаптың ұтымды тұстарының бірі – нақты мысалдардың (тіл фактілерінің) молдығы және сәтті таңдалынып, теріліп алынғандығы. Бұл – автордың көп жылдық іздену жемісін, әрі «тілді түйсіне» білетіндігін танытады.

Соңғы жайттар, әсіресе, қалам тартатындардың, радио, телевизиядан сөйлейтін кісілердің назарын аударуға тиіс.

Қазақ мәдениеті мен білім-ғылымында сөз, жазу мәдениеті едәуір айтылып келеді, әр алуан анықтағыш құралдар (сөздіктер, ережелер т. т.), жеке кітаптар, зерттеулер жарық көріп отыр.

Бірақ тіл сияқты халқымыздың ғасырлар бойы жиналған асыл мұрасын дұрыс, әсем жұмсаудың жөн-жосығын көрсету, дұрыс-бұрысын ажыратып отыру, жалпы сөз мәдениетін насихаттау жағы бізде әлі де жеткіліксіз. Әсіресе, тілді тұтынушылардың мектеп балалары, студент жастар, ақын-жазушылар, журналистер, топ алдына шығатын шешендер, радио, теледидардан сөйлеушілер т.т. сияқты топ-топтарына арнайы жазылған дүниелер кемде-кем. Бұған енді-енді кірісе бастадық деуге болады. Қолдарыңыздағы кітап осының куәсі және оның әдеби тілімізді дұрыс жұмсап, әдемілігін арттыра түсуге септігін тигізетіні хақ.

Әрі қарай қалың жұртшылықтың да, оның жеке-жеке топтарының да ана тілі туралы білім-танымдарын толықтырып, әр алуан тілдік-структуралық, бейнелі-көркемдік заңдылықтарын таныттыра түсетін, сол арқылы халқымыздың тіл мәдениетін арттыра беретін зерттеулер, кітаптар, құралдар жиірек ұсыныла бермек деп ойлаймыз.

Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі
Р.Сыздықова.

СӨЗ БАСЫ

Тіл – адам қатынасының, ойлаудың, мәдениеттің аса маңызды құралы, өмірдің ұлы қаруы. Қарым-қатынас майданына түскен сайын бұл құралдың икемділігі артып, шындала береді. Бірақ тілдің мұндай қасиеті оның қызмет етуіне, жетілуі мен дамуына айырықша көңіл бөліп, шынайы қамқорлыққа алып отырудың барысында ерекше жандана түседі.

Әдеби тілдің ауызша және жазбаша түрін қатар дамытып, оның қоғам өміріндегі қызметінің өрістей түсуіне мүмкіндік жасау, түрлі ауытқулардан арылтып отыру, небір күрделі ойдың әр қилы нәзік айырымдарын тіл арқылы дәл, анық жеткізе білуге көпшілікті тәрбиелей түсу т. б. тіл мәдениетін көтеру деген ұғымды білдіреді. Тіл мәдениеті мен сөз мәдениеті деген терминдер кейде тайталас ұғымда жұмсалады ¹. Өзара мағыналас болғанмен, бұлардың бір-бірінен айырмасы да жоқ емес. Тіл мәдениеті дегеннің ұғымы кең. Ол көбіне-көп қарым-қатынас құралы болып табылатын, тілді жетілдіре беру, ұштай түсумен қатар сөз шеберлігі, сөйлеудегі әдептілік тәрізділерді де қамтиды. Әсіресе, соңғы ұғымдарға қатысты қарасақ, сөз мәдениеті дегеніміз қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қилы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па дегенге саяды. Сонымен, сөз мәдениеті алдымен әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стилистикалық, орфоэпиялық, орфографиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу дегенді білдіреді.

Дұрыс сөйлеп, дұрыс жаза білуге дағдыланған, әдеби тіл нормасына төселген адамның сөйлеген сөзі де, жазғаны да кедір-бұдырсыз болып, жатық шығып жатады. Тіл амалдарын дұрыс қолданып, әдеби тіл нормасын сақтап, одан жөнсіз ауытқымауды сөз жатықтығы деп түсінуге болады. Тіл амал-тәсілдерін дұрыс жұмсауға, сөз жатықтығына ғана қанағат етіп қою жеткіліксіз. Сөйлеушінің сөзі әдеби тілдің нормасына сай, дұрыс жұмсалуды және «тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей», ой мен сөзімді дәл жеткізе алатындай әсерлі болуы да қажет. Тілде толып жатқан амал-тәсілдер бар. Солардың ішінен қарым-қатынас жасаудың мақсатына сай

¹ Қазақ тілі мәдениеті – қазақ тіл білімінің жаңа бір саласы. Дербес пән ретінде оның кейбір мәселелері (әдеби тіл нормасы, сөз тазалығы, грамматикалық тәсілдерді қолдану өрнегі, сөз қолдану мәдениеті т. б.) М. Балақаевтың «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» (1965 ж.) деген кітабында арнайы қарастырылды. Қазақ тілі мәдениетіне арналған «Тіл мәдениеті және баспасөз» (1972 ж.), «Өрелі өнер» (1976 ж.), «Сөз өнері» (1978 ж.) тәрізді жинақтар шығып, газет-журнал беттерінде мақалалар жарияланды. Қараңыз: Ш. Ш. Сарыбаев. «Қазақ тіл білімі әдебиетінің библиографиялық көрсеткіші»: 4-бөлім. Алматы, 1982.

келетін аса қажеттісін талғап *ада* білу арқылы ой мен сөзімді дәлмедәл жеткізе білу шеберлігі – сөз мәдениетінің биік шыңы. Мұндай шеберлік ең алдымен тіл амалдарын әдеби тіл нормасына сай, дұрыс қолданудан, *сөз жатықтығынан* басталады. Ондай қасиетке ие болғанда ғана барып сөйлеуші, жазушы *сөз байлығы, сөз тазалығы, сөз дәлдігі, сөз әсерлілігі* тәрізді т. б. сапалармен тыңдаушысын я оқушысын баурап алып отырады.

СӨЗ ЖАТЫҚТЫҒЫ

(әдеби тіл нормасы)

Әдеби тіл нормасы – сөзді дұрыс қолданудың, грамматикалық амал-тәсілдерді дұрыс пайдаланудың көпшілік таныған, тіл тәжірибесінде сыннан өткен қағидалары. «Тіл мәдениеті» әдеби тілдің нормасы туралы білім саласы ретінде пайда болғаны мәлім. Тілдік норма – әдебиет тіл туралы ұғымның ең бір өзекті элементі. Сөйлеуде, жазуда тіл амалдарын дұрыс қолдана білу әдеби тіл нормасын сақтау дегенге саяды. Ал әдеби тілдің нормасы дегеніміз не? Бұл жайында түрлі зерттеулерде әр қилы пікір айтылып, әр түрлі анықтама беріліп жүрсе де, табиғаты күрделі бұл құбылыстың сыры бірден және толық ашыла қойған жоқ.

Бастапқыда әдеби тіл нормасы өзгермейтін, сірідей сіресіп қалған нәрседей көрінгені де шындық. Бергінде әдеби тіл нормасының динамикалық қасиеті ашылды. Тілдік норма алғаш сөз бола бастаған тұста ол алдымен тілдік жүйемен (системамен) салыстырыла қарастырылды. Тілдік норманы бұлай тану, шындығында, дұрыс тәрізді де көрінеді. *Мен оқыдым, сен жаздың, ол үйге барды* тәрізді құрылымдардың жақтық мағыналарын өзгеше қиыстырып айтуға болмайды. Затты тәуелдеп айтып көріңіз: *менің кітабым, сенің кітабың, оның кітабы*. Қазақ тілінде сөйлеушілердің бәріне ортақ септеудің де жүйесі бар. Міне, осыған қарағанда, жүйеден ауытқымау дегеніміз нормадан ауытқымау сияқты болып көрінеді. Сонда тілдік жүйе мен тілдік норма тепе-тең құбылыс болғаны ма? Жоқ. Бұл – тек тілдік жүйе мен тілдік норманың бірлікте болуы ғана. Тілдік норманың арқауы – тілдік жүйе.

Тіл – жүйелі құбылыс. Қазақ тілінің сөз жасау жүйесінде *-ла, -ле, (-да, -де, -та, -те)* сияқты аса құнарлы қосымшалар есім сөздерден етістік тудырады: *аяқ-та, бас-та, көз-де, су-ла, ау-ла, шөл-де, т. б.* Сөз тудырудың дәл осы жүйесі бойынша *-да, -де* зат есімге жалғануға тиіс. Бұл жүйе бойынша кез келген зат есімге *-ла, -ле (-да, -де...)* қосымшасын жалғауға болады. Бірақ жүйе бойынша *баула, жүкте, сыйла* деп айтқанымызбен, *кірпікте, соғымда, кітапта* деп айтуға болмайтыны белгілі. Неге? Себебі бұлай деу жүйеге (системаға) қайшы болмағанмен, норма емес. Міне, осыған байланысты белгілі бір тіл қолданысты норма деп тану үшін оның тілдік жүйеде болуы (немесе норманың тілдік жүйемен коррелят болуы) жеткіліксіз. Бұған қоса ондай қолданыс тілдік дәстүрде болуы, сондай-ақ дағдыға енуі қажет.

Кей сөздерді тілдік жүйе бойынша *тізгінде, шылбырла, арқанда, бұзаула, ботала* деп қолданып жатамыз. Бірақ осындай сөздерді тілдік жүйеге сай қолданғанымызбен, сөз жұмсауымызда ара-тұра

нормадан ауытқу кездесіп те қалады. Оның негізгі себебі ондай қолданыстың дәстүрде бар не жоғын елеп-ескермеуден туып жатады. Мысалы, *ат тұсады* дегенді *ат тұсаулады*, *қой қоздады* дегенді *қой қозылады* деу – тілдік жүйеге кереғар болмағанмен, бірақ дағдыға айналып, дәстүрге енген қолданыс емес. Кейбір сөздерді қолдануда тілдік жүйе мен тілдік дағды қайшы келіп те жатады. *Қозыла* деп қолдану тілдік жүйенің қысымы, әсер-ықпалы екендігін байқау қиын емес. *Ат ертте* дегендегі *ерттені ерле* деп қолдану да соған ұқсас: «Көкем атты *ерледі*, ерлеп жүріп терледі» («Манашы ұлы Тұяқбай»).

Абдырап, басын қосып жиылғанша,
Бір жерге уағдасы құйылғанша.
Ат ерлеп, түйе комдап, жігіт жинап,
Үйлері аруанаға буылғанша

(*Нұрхан Ахметбеков*).

Тілдік жүйе бойынша, дұрысында, *ерле* болуға тиіс (салыстырыңыз: *шідер-ле*, *жыр-ла*, *қырла*, *түр-ле* («текеметке түр басу» т. б.). Кей жағдайда тілдік жүйе мен тілдік дағды айнымас бірлікте болса, кейде өзара қайшылықта болып, күреске түседі. Мұндайда бірде жүйе басым болып, дағды ығысады да, қайшылық шешіледі, қарама-қарсылық бірлікке айналады. Кейде тілдік жүйеден тілдік дағды басым түсіп, қайшылық тереңдей түседі. Тілдік жүйе бойынша *ерле* болуға тиіс сөздің *ертте* болуы жүйеге қарағанда дағдының басым түсуінен деп түсіну керек.

Ертте сөзінің түбірі – *ер*, ал *-те* есім сөзден (*ер*) етістік тудыратын қосымша екендігі айдан анық. Бірақ түбір сөз (*ер*) бен қосымшаның (*-те*) аралығындағы т қандай элемент? Қайдан пайда болған?

Көне тіл деректерімен салыстыра қарағанда, бұл құпия т-ның *-ла*, *-ле (-та, -те)* аффиксімен синонимдес қосымша екендігін байқаймыз. XI ғасырдағы әйгілі ғалым М. Қашғаридің сөздігінде *йағырым*, *терім*² түрінде кездесетін қолданыс бар, олар, қазіргіше айтсақ, *жауыр-ла*, *терле* сөздерінің эквиваленттері. Осымен салыстырғанда, қазіргі ертте сөзі бұрын *ер-ім* делініп айтылуы ықтимал. Есім сөздерден етістік тудыратын байырғы бұл қосымшаның (*-ым*, *-ім*, *-с*) қызметі қазақ тілінде әлсіреп, мағынасы көмескі тарта бастаған (*тұман-ым*, *шаң-ым* тәрізді бірер сөздің құрамында ұшырасады). Бұл жағдай әрі актив, әрі өнімді қолданылатын *-ла*, *-ле (-да, -де)* қосымшасының қабаттаса жалғануына себеп болса керек. Қызметі әлсіреп, мағынасы көмескіленген бір элементтің үстіне екінші бір форманың қабаттаса жалғануы – өзге орайда да кездесе беретін құбылыс.

2 Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, 504-бет.

Жүйе бойынша реттік сан есімдерге қосымша *-ыншы, -інші (-ншы, -нші)* түрінде жалғанады: *бірінші, екінші, үшінші, төртінші...* Олай болса, *жиырманшы (июнь)* емес, *жиырманшы (июнь)* болуға тиіс қой? Ескіше уақыт есептеуде сан есімдер тәуелділік тұлғада қолданылған: *қараша жұлдызының бесі, қазан жұлдызының он алтысы* т. б. Кейде айдың ескіше аттары орысша атаулармен ауыстырылып, *сентябрь жұлдызының жетісі, ноябрь жұлдызының жиырманшы* делініп те айтылған. Кейіннен күнді реттік сан есіммен (*сегізінші июнь, бірінші июль, жиырма алтыншы октябрь* т. б.) айту нормаға айналды. Жиырманшы деп жүйе бойынша айтпай, *жиырманшы* деп қолданудан да тілдік жүйеден тілдік дағдының басым түсіп жатқандығын байқаймыз.

Дағды үнемі тілдік жүйеден басым түсе бермейді. Тілдің даму барысында кейде екі түрлі (не одан да көп) жүйе қатарласа қолданыла келіп, оның ішінде тілдің даму тенденциясына сәйкес келген біреуі жалпы халықтық сипат алып, тілдік норма ретінде танылады да, өзгесі тіл майданынан ығыстырыла бастайды. Тіл қолданысынан ығысқан жүйенің кейбір көріністері нормаға айналған жүйемен қатар дағды бойынша қолданылып та отыруы ықтимал. Бірақ оларды белгілі бір мақсатсыз жұмсау – әдеби тіл нормасын бұзу.

Қазақ тілінде сөздерге тәуелдік жалғауының жалғануын еске түсірсек, дауыстылардан соң бұл қосымша *-сы, -сі (бала-сы, күлкі-сі, дала-сы* т. б.), ал дауыссыздардан кейін *-ы, -і (үйі, қыс-ы, жаз-ы, тау-ы* т. б.) түрінде келуі – бұлжымас жүйе. Осындай жалпыға ортақ жүйені ескермей, *біреуі, екеуі, үшеуі, төртеуі, көбі, уақыты, бәрі* дегендерді *біреу-і-сі-біреусі, екеу-і-сі-екеусі, үшеу-і-сі-үшеусі, төртеу-і-сі-төртеусі, көбі-сі, уақыт-ы-сы-уақтысы, бәрі-сі* деп қолданушылық бар.

Бұл жерде мұндай жөнсіз қабаттастырудан сырттай осыған ұқсас құбылыстың парқын айыра білу абзал. *Отағасы, қолбасы, елубасы* тәрізді бірер сөздерде тәуелдік жалғауы айтыла келіп, сол сөздің құрамына сіңіп кеткен. Ондай сөздердегі тәуелділік жалғауы (*отаға – сы*) меншіктілік мағынаны білдірмейтіндіктен және бір тәуелділік көрсеткіші үстемелене жалғанады: *отағасысы, қолбасысы, елубасысы* т. б.

Бұл айтылғандар объективті нормаға тән қасиет. Объективті норма тіл жүйесімен бұлжымас бірлікте болады. Тілдік нормаға жаттыққан сөйлеуші бұл жерде еш дағдармайды. Сөздің әдеби тіл мүддесіне лайық вариантын тап басып тани біледі. Теориялық зерттеулерде айтылып жүргендей объективті норманың қатаң түрі де болады. Тілде белгілі бір тәсілді берудің әр түрлі варианттары болуы ықтимал. Мысалы, қазақ тілінде бұйрық райдың екінші жағы үш

түрлі тәсіл арқылы беріледі: *сен бар, сен барғын, сен барың*. Қазіргі әдеби тілдің қатаң нормасы бойынша бұйрық райдың екінші жағы етістік түбірге сәйкес *сен бар* түрінде айтылатындығы мәлім. Ал *сен барғын, сен барың* Қазақ тілі диалектілері мен ауыз әдебиеті мұраларының тілінде кездесетіндігі белгілі. Мұндай варианттарды талғап, таңдап қолдану сөйлеушінің ырқында болмайды. Тіл тәжірибесінде сыннан өтіп, жұртшылық таныған түрін ғана сөйлеуші коммуникациялық мақсатта қолдана алады. Бұл – әдеби тілдің қатаң нормасының бір ғана мысалы. Қатаң нормалардың түрі фонетика, лексика саласында да кездеседі.

Әдеби тіл нормасының бұдан өзгешелеу түрі де бар. Кейде тілдегі сан алуан варианттарды талғап-таңдауда аса қатаң талап қойылмайды. Ондай варианттардың қай түрін қолдану сөйлеушінің (жазушының да) өз ырқында (мысалы, *тірідей – тірілей, айқай – айғай, азар – әзер, түгендеу – түгелдеу* т. б.). Әдеби тіл нормасының мұндай түрі босаң норма деп аталады. Тілдегі бұл тәрізді варианттар кейбіреулерге тілдегі мүкістіктей болып та көрінеді. Шындығында, олай емес. Бұл – тілдің жанды дүниедей түлеп, өзгеріп отыруының белгісі. «Өлі тілде» ғана мұндай құбылыс болмайды. Өзге де қоғамдық құбылыстар тәрізді тілдің де өзгеріп, дамып отыратындығы белгілі. Бірақ тіл «ескіні» бірден аластай алмайды. «Ескі» мен «жаңа» біразға дейін ілесе жүреді. «Ескіден» бірден қол үзіп, «жаңаға» бірден ойысса, тілдің ұрпақ пен ұрпақты, аға буын мен іні буынды жалғастырып жататын қызметі әлсірейді. Онда әр ұрпақтың өзінше тіл жасауына тура келер еді. Тілдегі сан алуан варианттардың жарыса қолданылу себебі «кеше» мен «бүгінді», «бүгін» мен «ертеңді» ұластыру қызметіне байланысты болып жатады. Бірақ осыған қарап босаң нормаға байланысты варианттарды қолдануда талғау, саралау деген мүлде жоқ деуге болмайды. Босаң нормаға катысты вариантты қолданудың, таңдаудың өз ерекшелігі мен қиындығы бар.

Варианттардың тілдің даму тенденциясына лайықты түрін өрістете жұмсап, артықшылық беріп отыру, олардағы нәзік айырма, реңдерді дер кезінде тап басып тани білу т. б. мәселелер тіл құрылысында оңай шаруа емес. Тілдегі варианттар құбылысына лингвистикалық барлау жасап көруге де болады. Жарыспалы жүйенің мынадай түрін газет-журналдардан жиі кездестіріп жүрміз: *ақшалай – ақшадай, барлы-жоқты – барды-жоқты, бірлі-жарым – бірді-жарым, екіншілей – екіншідей, ескілей – ескідей, жылылай – жылыдай, жаңалай – жаңадай, кәрлен – кәрден, қаралай – қарадай, немқұрайлы – немқұрайды, өлілей – өлідей, пісілей – пісідей, тірілей – тірідей, шикілей – шикідей, ыссылай – ыссыдай* т. б. Жалпы халықтық тілдегі мұндай

жарыспалы қолданыстың қайсысын әдеби тілдің нормасына лайық деуге болады? Осындай сұрауға келгенде, нормалауыш сөздікке қол созамыз. Нормалауыш сөздіктің бірі – «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі». Бұл сөздіктен «д» вариантты да (*кәрден, кәрлен емес, тірідей, қарадай*), «л» вариантты да (*жылылай, тірілей, шикілей*) ұшыратамыз. Екі түрлі жүйенің аралас-құралас жүргендігінен «л» мен «д» варианттың қайсысы әдеби тілдің ішкі даму тенденциясына сәйкес келетіндігі әлі анықтала қоймағандығын байқаймыз. Тілдің ішкі даму күйіне қандай жүйенің («л» немесе «д» варианттың) сәйкес келетіндігін анықтап, тиянақтай түсу үшін, алдымен мынадай заңдылыққа назар аударып көрейік. Лингвистика ғылымында аналогия заңының айрықша мәні бар. Бұл заңдылық бойынша тілдегі аса өнімді модель өнімсізге ықпал етіп, теңестіріп отырады (тілде кейбір құбылыстар аналогия заңы арқылы айқындалатындығы да мәлім.

Қазақ тілінде сөздердің көптік қосымшамен түрленуі – аса өнімді әрі көне модельдердің бірі. Осы қосымша варианттарының жалғану жүйесіне назар аударып көрейік. Бұл қосымша дауыстылар мен *р, й, у* дыбыстарынан соң *-лар, -лер* (*балалар, қарлар, сайлар, баулар*), ұяңдар мен үнділерден соң *-дар, -дер* (*күндер, шамдар, жолдар, тұздар* т. б.) қатаңдардан соң *-тар, -тер* (*аттар, кітаптар* т. б.) түрінде жалғанатындығы белгілі. Әрі сөз тудырушы, әрі форма тудырушы *-лық, -лік* қосымшасының; *-ла, -ле* аффиксінің жалғану жүйесі де осы тәрізді. Бұлар да аса өнімді, абстракциялау қасиеті жоғары қосымша. Бұндай өнімді қосымшалардың «л» вариант және «д» вариант түрінде саралануы, қатаң жүйеге түсуі бірден пайда бола қойған жоқ. Бұл – тілдегі (ұзақ уақыт барысында пайда болған) ең бір ықпалды жүйе. Ол алдымен көптік категориясы көрсеткішінде, өнімді қосымшалардың (*-лық, -лік, -ла, -ле*) сөздерге жалғануында саралана түскен осы модель жалғану өрісі шектеулі аффикстерге де аналогия заңы бойынша ықпалын тигізе бастаған.

Ассимиляцияның бұл түрі қосымшалардың жалғану жүйесіндегі негізгі бағытты байқатады. Осы бағытқа табан тіресек, л/д дыбыс алмасуына байланысты екі түрлі жүйенің әдеби тіл нормасына лайықтысын былайша көрсетуге болады: *ақшалай* (*ақшадай емес*), *бірлі-жарым* (*бірді-жарым емес*), *жылылай* (*жылыдай емес*), *тірілей* (*тірідей емес*), *ұшты-күйлі* (*ұшты-күйді емес*), *кәрлен*, (*кәрден емес*), *немқұрайлы* (*немқұрайды емес*) т. б.

Осылайша тілдің өзгеру, даму бағытына сай тенденцияны арқау ете отырып норманың кейбір босаң түрінен катаң нормаға көшуді жеделдетуге де болады.

Босаң нормадан катаң нормаға ауысу *-шы, -ші* қосымшасы жалғанған белгілі бір сөздер тобына да қатысы бар. Қазақ тілінде сөз жасауда потенциялық мүмкіндігі айрықша қосымшалардың бірі *шы, -ші*. Бұл қосымша арқылы жасалған сөздерді есімізге түсіріп көрейік. Қай-қайсымыз болмасын қиналмай-ақ ондаған сөзді тізбегімен айтып бере аламыз: *егінші, малшы, суретші, әнші, биші, қойшы, сиыршы, бұзаушы, қозышы* т. б. Ал *боташы, құлыншы* деп айтыла ма? Айтылмайтын себебі – тілдік дағдыда жоқ. Тілдік дәстүрде болмайтыны – шаруашылық өмірде жоқ. Ал *бұзаушы, қозышы* деудің жөні бір басқа. Енелеріне жамырап кетпеу үшін мұндай төлдер бөлек жайылады да, оларды бағып-қағушыны *бұзаушы, қозышы* деп арнайы атайды. Сөзді бұлайша белгілі жайдан бастап отырған себебіміз бар. Бас-аяғы бес-алты сөзге жалғанатын *-кеш (арбакеш, түйекеш, кірекеш* т. б.), *-айт, -ейт (құмайт, шөлейт* т. б.) тәрізді сөз тудыру мүмкіндігі шектеулі қосымшалармен салыстырғанда, потенциялық мүмкіндігі мол қосымшаларды қолдануда нормадан ауытқу әлдеқайда жиі кездеседі. Жалғану өрісі кең қосымшаларға келгенде, «осылай айтыла ма, тілдік дәстүрде бар ма?» деп қадағалап, пысықтап отыруға тура келеді. Жоғарыдағы тізбекті қайта жалғастырып көрейік: *тарихшы, тілші, емші, аспапшы, құрылысшы, тәрбиеші, аспазшы, диқаншы, наубайшы, бағбанышы, тәуіпші* т. б. Осы тізбектің өзі қазіргі сөз қолданыс нормасына лайық және нормаға лайық емес деп екіге бөлінеді. Өйткені *аспаз, диқан, наубай* т. б. тәрізділер түбір күйде тұрып-ақ мамандық иесін білдіреді. Рас, *диқаншы, аспазшы, наубайшы* тәрізді сөздер кейбір ақын-жазушыларымыздың шығармаларында кездеседі. *Диқаншы, бағбанышы* сөздерінің ертеректе қолданылуы, бір жағынан, заңды әрі кешірімді. Олай дейтініміз әдеби тілдің кешегісі мен бүгінгісі, ондағы тіл амал-тәсілдерінің қолданылу күйі қазіргімен дәлме-дәл емес. Басқасын айтпағанда, оны *-шы, -ші* қосымшасының өзінен-ақ байқауға болады. Бұл қосымшаның бұрынғыға қарағанда сөз тудырудағы белсенділігі әлдеқайда арта түсті. Ертеректе кездесетін *егінші, малшы, әнші, қайықшы, жаушы* т.б. типтес сөздердің қатары *қызылшашы, қоғамтанушы, зерттеуші, шахматшы, бессайышы* т. б. сияқты қолданыстармен молыға түсті. *Стахановшы, жақаевшы* түрінде жалқы есімге жалғанып белгілі бір адамдардың мақсат-мүдде, қызмет-кәсібін жалғастырушы, ізбасарлары деген ұғымды аңғартуы да бұл қосымшаның жаңа бір қыры екендігін танытады.

Ғасырға толар-толмас уақыттың ішінде *-шы, -ші* қосымшасының жалғану өрісінің бұлайша кеңейе түсуі жаңа бір тенденцияның пайда болуына әсерін тигізді: бұл жұрнақ кейбір сөздердің құрамынан шыға бастады (*диқаншы*>*диқан*, *аспазшы*>*аспаз*, *бағбаншы*>*бағбан*, *шапшаразшы*>*шапшараз* т. б.). Қандай да болмасын тілдік амал-тәсілдердің белсенділігі артқан сайын басы артық қолданыстан арыла түсуіне де жағдай жасалынады. Олай болса, бұрынғыша босаң норма ыңғайымен бірде *аспаз*, бірде *аспазшы*, бірде *бағбан*, бірде *бағбаншы* деп қолдану лексикалық нормадағы жаңа құбылысты елестермеуге саяды.

Қазіргі тілімізде кейбір тілдік амал-тәсілдердің жұмсалыуына көңіл аударып, зер сала бастасақ, «бұлай қолдану дұрыс па?», «осылай деу нормаға лайық па?» деген де көлденең сұраулар көбейе береді. Газет-журнал оқып отырғанда, радио тыңдап, телевизордан айтылатын сөзге құлақ салғанда *мал өсірушілердің* қаһарлы қысқа әзірлігі, *қызылша өсірушілердің* аудандық елеті, *сүт саушылардың* озат тәжірибесі дегендерді ара-тұра ұшыратып та қаламыз. Малшы *қызылшашы*, *сауыншы* тәрізді дағдылы синтетикалық тәсілмен (туынды сөзбен) жеткізілетін ұғымдар аналитизмдер (сөз тіркесі) арқылы берілген. Қазақ тілінің бітім тұлғасы жалғамалы (агглютинативті). Сондықтан да мұндай қолданыстарды қосымшалар арқылы беру – бұл тіл үшін табиғи нәрсе. Осы себептен бұрын-соңды ешбір қазақтың түйешіні *түйе өсіруші*, жылқышыны *жылқы өсіруші*, сауыншыны *сүт сауушы* дегені белгілі. Сөзді бұлайша қолдану – аналитизмге көзсіз бой ұрып, сөзді табиғи қалпынан айыру, нормадан қиыс кету. Аналитизмнің де өз кезегінде жұмсалар жері бар. Бірақ оған шектен тыс жүгіне беру де орынды көрінбейді. Ал қажетті жерінде аналитизмді қолданудың жөні мүлде басқаша. Газет бағанасынан алынған мынадай шағын текстен осы айтылғанның екеуін де кездестіресіз. «Талдықорған облысындағы Еңбекші совхозының *қызылша өсірушілері*, Алматы облысындағы Еңбекші қазақ ауданының Ленин атындағы колхозының *жүгері өсірушілері*, қарағандылық *картон өсірушілер* мол өнімге қыс айларында ие болу үшін ат салысуда» (газеттен). Әрине, *жүгері өсіруші*, *қызылша өсіруші* тәрізді орынсыз қолданылған аналитизмнен *картон өсіруші* деудің жөні басқа. Сәбіз, пияз, картоп тәрізді көгөніс түрлерін білдіретін сөздерді *сәбізші*, *пиязшы*, *картопшы* деп айту тілдік дағдыға ене қоймаған. Мұндайда *картон өсіруші* деп қолданылған аналитизм орынды көрінеді.

Әр тілдің өзіне тән төл заңдылығы бар. Сонымен бірге тіл-тілге ортақ заңдылықтар да бар. Тіл тарихын зерттеуші белгілі тіл білімпаздарының көрсетуінше, сондай заңдылықтардың бірі – кейбір сөздердің аяққы дауыстыны жоғалтып отыруы. Зерттеушілер бұл

құбылысты тілдегі ашық буынды сөздердің шектен тыс көбейіп кетпеуі, сөздің дыбыстық жағынан ықшамдалуы тәрізді заңдылыққа байланыстырады. Тілдегі ашық буынды сөздер мен өзге буынды сөздердің, аз буынды сөздер мен көп буынды сөздердің қалыптасқан белгілі бір арасалмағы болуға тиіс. Егер олардың арасалмағы бұзылса, бірінен екіншісіне ауытқудың пайда болуы ықтимал. Ондайда ашық буын тұйық буынға, көп буынды сөз аз буынды сөзге айналу тенденциясы пайда болады. Тіл қолданысымызда жиі кездесетін варианттардың бір типін осы құбылысқа қатысты қарастыруға болады. Олар: *тәңір – тәңірі* («иттің иесі болса, бөрінің *тәңірісі* бар»), *сауыр – сауыры, беймаз – беймаза, дағар – дағара, көкпар – көкпары, қодық – қодығы, алхор – алхоры, баған – бағана, бидай – бидайы (жастықтың бидайысы) дабыр – дабыра, бекзат – бекзада, нысан – нысана, ертек – ертегі, шабдал – шабдалы, шаштараз – шаштаразы, заман – замана* т. б. Егер сөздіктердің біріне немесе күнделікті тіл қолданысымыздағы тәжірибемізге зер салсақ, осы варианттардың соңғы дауыстысыз түрі (*тәңір, сауыр, көкпар, шабдал* т. б.) қалыптасып, не қалыптаса бастағандығы байқалады. Бұлардың ішінде мағыналық айырым, стильдік рең алып, дербес қасиетке ие болғаны не соған бейім тұрғандары да бар. *Дабыр – «даң-дұң», «у-шу»*: Тыстан кірген суық пен көп кісінің *дабырынан* тынышы кеткен Ділдә басын көтерді (М. Әуезов). *Дабыра – «даурықпа сөз», «дабыра қылу», «жұртқа жаю»*: Шырағым, мұндай даулы мәселені сен жұрт арасына әзірге *дабыра* қыла көрме (С. Мұқанов).

Осы жарыспалы қолданыстардың қатарында стильдік рең алған вариантқа *заман – замана* сөзін жатқызуға болады. *Заман –* әртарап стиль. *Замана –* біртарап стиль, көтеріңкі реңде жұмсалады: *замана келбеті, замана үні, замана талабы* т. б.

Өзге тілдік нормалардан (диалект, наречие) әдеби тіл нормасының өз ерекшелігі бар. Әдеби тіл нормалары оқулықтарда, сөздіктерде тіркеліп отырады. Ал тиісті әдебиетте көрсетілген қағида, ережелерді сақтамау – нормадан ауытқу. Бірақ сөздіктерде тіркелмеген, түрлі оқулық пен анықтағыштардан ұшырата алмайтын сөздерді де күнбе-күн кездестіреміз.

Әрине, әңгіме бұл жерде қоғамдық өмірдегі сан алуан жаңалықтарға байланысты пайда болып, жаңа мағыналық сипат алған сөздер жайында болса бір басқа. Тиісті әдебиетте кодификацияланбаған сөздерді кітаптардан, күнбе-күнгі газет-журналдардан оқып, радио, телевизордан да естіп жүреміз.

Ардагер (ветеран), *тәлімгер, ұстаз* (наставник), *тыңгер, тыңжерші* (целинник), *баспагер, басылым, гарыш* (космос), *теледидар, әрлеуші, азнашшы, лездеме* (летучка), *айдар* (рубрика) т. б. қолданыстар лингвистика тұрғысынан жаңа болғанымен, кейбірімізге құлаққа

сінді, көз үйренді болғандығы сондай, соны сөз жаңа сөз ретінде қабылданбайды. Ондай сөздер сонда да бірден оқулықтарға еніп, сөздіктерде тіркеле қоймайды. Оның себебі мынада: жаңа қолданыс тіл жұмсау дүкенінде сыналып, байқалуы, тәжірибеден өтуі керек. Олардың құбылысты дәл, дұрыс бейнелей алатындары өміршең болып қалады да, лингвистикалық зерттеу елегінен өткен соң, сөздіктерде тіркеліп, оқулықтарға енеді.

Тіл жұмсау дағдымызда жиі қолданылатын сөздің бірі – *ұстаз*. Бұл сөз – «оқытушы», «мұғалім» дегенмен синонимдес. Соңғы жылдары жас ұрпақты мамандыққа баулу ісінің елімізде өрістеп, кеңінен қанат жаюына байланысты жастарды мамандыққа, еңбекке баулушы, тәрбиелеуші адамдарды, еңбек озаттарын *ұстаз*, *ұстаз жетекші*, *ақылшы ұстаз* деп атай бастады. *Ұстаздық* деген жаңа ұғымдағы сөз пайда болды. «Комбинаттың әр цехында алдың ала ойластырылып жасалған жоспар бойынша жұмыс істейтін *ұстаздар* советі бар. Бұл советтерге өмір тәжірибесі мол, еңбекте ысылған коммунист жұмысшылар басшылық етеді» (газеттен).

Тәжірибеде жиі кездескенмен, *ұстаз* сөзінің бұл мағынасын тиісті әдебиетте кодификациялау асығыстық болар еді, өйткені тіл қолданысымызда *ұстаз* сөзімен тайталас *тәлімгер* сөзі де жұмсала бастады. «*Тәлімгерлердің* ішінде 28 Совет Одағының Батыры мен Социалистік Еңбек Ерлері бар. 16-сы бүкілодақтық «*Жастардың ұстазы*» деген белгіге ие болды» (газеттен). *Тәлімгер* сөзінің «ұстазбен» жарыса қолданылуы, әрине, кездейсоқ емес. Сөз себепсіз пайда болмайды. *Ұстаз* – ұғымы кең, әрі көп мағыналы сөз. Ал ондай сөзге мағыналық жүк арта беру коммуникациялық жақтан қолайсыз болуы ықтимал. Мұндайда тіл белгілі бір ұғымдарды *тәлімгер* тәрізді дара мағыналы сөзбен белгілеуді қажетсінеді. Сонымен, жаңа сөздер тіл тәжірибесінен өтіп, қолданыс тезінен шыққанша белгілі бір уақытты қажет етеді. Сол уақыттың ішінде жаңа сөздің кейбірі орнын тауып, орныға түссе, кейбірі өтпелі ғана сипатта болып, ығыса бастайды. Күнделікті тіл қолданысымызда пайда болған жаңалықтарды кодификациялау ісінің тәжірибемізде кенжелеп отыратындығы да осы себептен.

Арнайы зер салған адамға, тіл жұмсауымызда пайда болып жатқан жаңа сөздер аз емес. Бірақ олардың кейбірінің құрылымдық жүйесі ана тіліміздің сөз тудыру нормасына сәйкес (тыңгер, теледидар, хабарлама т. б.) болса, кейбірі олай емес. Мысалы: Соңғы кезде Балғабай *лездемені* тіпті қысқа қайыратын болып жүр (газеттен) дегендегі *лездеме* – тілдің құрылымына жат «жаңалық». *Лезде* – жатыс септігінің жалғауы арқылы жасалған үстеу. Мұндай типтегі сөздерге етістіктен есім тудыратын *-ма*, *-ме* (*бөлме*, *үйме*, *тартпа*, *қойма* т. б.) тәрізді қосымша жалғанбайтындығы белгілі. Мысалы,

демде, әп-сәтте, әуелде, әуел баста тәрізді жатыс жалғаулы үстеулерді *демде-ме, әп-сәтте-ме, әуелдеме, зүел баста-ма* деп, *-ма, -ме* қосымшасын жалғап айтуға болмайтындығы өз-өзінен түсінікті. Сондықтан *лездеме* деу қазақ тілінде сөз жасаудың объективті нормасына сәйкес келмейді.

Жасыратыны жоқ, кейбір жаңа сөздер уақыт сынынан өтіп тіл қолданысымызда орныға түскенімен, сүрленгенше сөздіктерге енбей, тиісті лингвистикалық әдебиетте көрсетілмей де жатады. Бұлай болуы кейбірімізге ондай жаңа сөздердің құрылымы тілдік жүйеге сай болмай, даулы көрінуінен.

Кезінде тек тіл мамандары ғана емес, өзге де жұртшылық назарын аударып, пікір таласын тудырған *оқырман, көрермен* тәрізді сөздер тілдік дағдыға енсе де, кодификацияланбағандығын орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерде, грамматика оқулықтары мен оқу құралдарында, анықтағышта әдеби тіл фактісі ретінде тіркелмегендігін байқаймыз.

Оқырман, көрермен тәрізді қолданысты сөз етпес бұрын мынадай жинақтауыш пікірге назар аударайық. «Қазіргі ғылым мен техника заманында дүниедегі, айналадағы, ой-санамыздағы әрбір зат, әрбір құбылыс, әрбір ұғым өзгелерден ажыратылып, өз атауымен аталуы орын алды, өйткені бұл күнде әрбір зат (құбылыс, ұғым) түгіл, оның ұсақ бөлшектерінің (детальдарының) өз орны бар, ол орынның мәні бар, оларды өзге, мейлі тіпті өте жақын, ұқсас заттармен (құбылыс, ұғымдармен) шатастыруға мүлдем болмайды. Мұны номинация тенденциясы деп атап жүрміз, осы тенденция қазіргі орыс тілінде өте күшті. Қазақ тілі үшін бұл бағыттың жеке күші бар ма, әлде тек орыс тілінде байқалғандықтан, қалька арқылы көшіре салынуы керек пе? Біздің ойымызша, қазақ тілі өз бетімен әр нәрсені дербес атау (номинация) әрекетіне ие бола алады. Өйткені қазақ халқының да бастан кешіріп отырған дәуірі – НТР заманы, орыс тілін тұтынушылармен қоғамымыз бір, өміріміздің салты, темпі, талабы бір. Демек, мектепте оқитын оқушыдан жалпы кітап (газет, т. б.) оқитын адамды ажыратып, оны өз атауымен білдіру үшін оқырман сөзін жасауға тіліміздің даму принциптерінің өзі мәжбүр етіп отыр»

Белгілі бір экстралингвистикалық мотивтің нәтижесінде пайда болған *оқырман* тәрізді қолданысты, сырт қарағанда бөтенсінудің де реті бар сияқты. *Жыларман, өлермен, күлермен, білермен* т. б. тәрізді сөздердегі *-ман, -мен* тұлғасы іс-қимыл, процестің өзі емес, соған шектес, жақын әрекетті білдіреді. Көркем сөз зергерлерінің де бұл тұлғалас сөздерді осындай мағынада қолданғандығын көреміз. «Жөн айтыса ма олар, адамша? Бірін-бірі боқтап, *төбелесермен* болып жатыр» (М. Әуезов). Мұндағы *төбелесермен* «төбелесудің» өзі емес, «төбелесетін шаққа жету» деген мағынаны аңғартады. Бұл тұлғалас

сөздердің (*жыларман, сабарман, білермен* т. б.) білдіретін мағынасына қарағанда, *оқырман* деу қисынсыз қолданыс тәрізді көрінеді. Бірақ бұл жерде екінші бір құбылысты да ескеру қажет.

Ол – ман тұлғалы сөздің тілімізде субстанцияланып, заттың аты ретінде жұмсалып фактісінің де бар екендігі, мысалы, *атарман* (стражник), *шабарман*. «Жағангер сонда да жай жата алмады, бар еді атақты көп *атарманы*. Олардың екі жүзін ертіп алып, Ой қылды залдан барып бата алғалы (Т. Ізтілеуов)³.

«Бірең-саран *шабарман* старшынды өз қолымен де ұрып жіберіп, болыс, би, қарияларды бойын жазғызбай ақыра ықтырып бет қаратпай жасқандырып тұрды» (М. Әуезов).

-*Ман, -мен* тұлғалы сөз кейде септік жалғауы не өзге де қосымшалар арқылы субстанцияланған күйде де жұмсалады: *Берерменге* бесеу көп, *аларманға* алтау аз (мақал). -*Ман, -мен* тұлғалы сөзді субстанциялап жұмсау жазушының өзіндік тіл қолданысында да кездеседі. «Әуелі жылда екі рет егін салып, содан *ішермендік*, тұқымдық алған соң, жер емшегін емуден дәндей берді (М. Әуезов).

-*Ман, мен* тұлғалы сөздердің тілімізде осылайша субстанциялану ерекшелігін ескерсек, *оқырман, көрермен* сөздерін кодификациялау (орфографиялық сөздік, анықтағыштарда тіркеп, заңдастырып отыру), норма ретінде мойындау қажеттілігі байқалады.

Жоғарыда сөз болған неологизмдердің дені қоғамдық өміріміздегі жаңа ұғым, жаңа құбылыстарға, содан туып отырған номинация тенденциясына байланысты пайда болса, тілдегі кейбір жаңалықтардың өмірге келуінің себеп-салдары кейде бұдан өзгешелеу болып та жатады. Кейінгі жылдарда тіліміздің сөздік құрамы *космос, космонавт, космос кораблі, орбита* т.б. терминдерімен, номенклатуралық сөздермен толығы түскені мәлім. Олай болса, *телевизор* сөзі тұрғанда неге *теледидар* деп жаңа сөз жасаймыз, немесе *космос* сөзінің қолданылып жүргендігіне қарамастан оған *ғарышты* неге қосақтаймыз? Сөзді басы артық қолданып жүрген жоқпыз ба? Газет-журнал беттерінде кейде осы тәрізді пікірлер де шаң беріп қалады.

Ғарыш сөзінің төркін тіліндегі (араб тіліндегі) мағынасы діни ұғымға қатысты сөз, сондықтан да бұл сөздің *космос* мағынасында жұмсалыуы, сырт қарағанда, орынсыз көрінуі де ықтимал. Алайда шет тілден енген сөздер өзге *тілге* келіп жерсінгенде, бастапқы мағынасының ескерілмейтіндігі де белгілі. Бөтен тілден енген сөзге

3 Р. С ы з д ы қ о в а. Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (Дамуындағы тенденциялар мен принциптер)– Қазақ ССР Ғылым академиясының хабарлары. «Тіл әдебиет сериясы», 1980, № 3, 5-бет.

өзгеше мағына телу қай тілде болмасын кездесіп отырады. Мысалы, әуелде *фауна* «орман мен дала жаратушысы», *флора* «гүл мен көктем тәңірі» деген мифтік сипаттағы латын сөзінің тілде өзгеше терминдік ұғымда жұмсалатындығы аян.

Ғарыш сөзінің қазақ топырағындағы мағынасы «алыс аспан, шырқау биік».

Дариядан артық ақылың,
Төбең биік *ғарыштан*.
Қартайғанда бір көріп.
Зират етіп қайтуға
Жамбыл келді алыстан

(Жамбыл).

Ғарыш сөзінің осындай қолданысына қарағанда, оның діни мазмұнға байланысты ұғымы бұл атаудың жаңаша, «қосмос» мағынасында жаңғыруына бөгесін бола қоймайды. Ал *ғарыш* пен *космос* сөзінің, екі сөздің, бір ұғымда жұмсалуды ше?

Тілімізде белгілі бір ұғымның бірнеше сөзбен аталатын орайлары бар: *жазушы – қаламгер, суреткер, егінші – диқан; мұғалім, оқытушы – ұстаз* т. б. Бұл – әдеби тілдің стильдік айырым *жігін* даралай түсетін белгілер. Олай дейтініміз сөздердің қолдану аясы, жұмсалуды орны осындай мәндес сөздер арқылы саралана түседі. *Жазушы, мұғалім, оқытушы* сөздері әдеби тілдің барлық тармақтарына (стильдеріне) тән бейтарап сөздер болса, *қаламгер, суреткер, ұстаз* публицистика, көркем әдебиет стиліне тән мазмұны көтеріңкі қолданыстар. Мысалы, ресми стильде *СССР Жазушылар одағының мүшесі* деп айтуға болатыны белгілі де, осы ұғымды *СССР Қаламгерлер одағының мүшесі деп* қолдану лайықсыз болар еді. Тіліміздегі *космос* пен *ғарыш, космонавт* пен *әуегер* сөздері де осы тәрізді. *Космос, космонавт* сөздері әдеби тілдің барлық тармақтарына тән қолданыс болса, *ғарыш, әуегер* сөзінің публицистика, көркем әдебиет тілінде жұмсалуды орынды. Бұл сөздерді ғылыми әдебиетте, ресми тілде қолдану – стильдік нормадан ауытқу.

Елімізде ғылым, өндіріс, шаруашылықтың әр алуан салаларының қарқынды дамуы тіліміздің сөздік құрамына да әсер етті. Тілімізде терминдер мен терминдік ыңғайдағы сөздер де көбейді. Тіпті баспасөз бетінде олардың тым жиі жұмсалуды, әсіресе публицистика (газет-журнал, радио, телевизия саласындағы тіл) стилінде терминдерге экспрессиялық балама іздеу тенденциясын күшейте түсті. Сондықтан болар, астықты *алтын дән*, көмір мен мұнайды *қара алтын*, малды *аяқты қазына*, телевизорды *көгілдір экран, теледидар* т.б. деп атау дағдылы, қажетті қолданысқа айналып отыр. Бұларды термин сөздердің «қосарында» жүретін ерекше экспрессиялы

сыңары деуге болады. Егер қазақ тілі тек қана ғылымның немесе ресми қарым-қатынастың ғана тілі болса, онда экспрессиялы қолданысқа зәру де болмас едік. Бірақ, жоғарыда аталғандай, экспрессиялы сөз қатарларын қызметіне сай жұмсамау әдеби тілдің стильдік нормасына нұқсан келтіреді, кей жағдайда тіпті өрескел әрі түсініксіз көрінеді (мысалы, ешбір адамның «5 тонна қара алтын түсіріп алдым, бір қап алтын дән алдым» деп сөйлемейтіндігі белгілі).

Сөз мәдениеті алдымен тіл амал-тәсілдерін дұрыс қолданудан, сөз жатықтығынан басталады. Ал жатық сөздің негізгі арқауы – әдеби тілдің нормасы. Бірақ жоғарыда айтылған бірлі-жарым мысалдардың өзінен-ақ әдеби тіл нормасының табиғаты күрделі кұбылыс екендігін, оның әр түрлі ерекшеліктері болатындығын да байқадық. Әсіресе қатаң норма мен босаң норманы дәл айыра білу, босаң нормаға байланысты тілдік варианттардың ерекшелігін, жарыспалы сыңарлардың бір-бірінен артықшылығын сөзіне білу, олардың қырсырын дұрыс байқай отырып саралай жұмсау, түптеп келгенде, сөз жатықтығына қойылар талаптар.

Қазіргі қолданысымызда босаң нормаға жататын *мүлде басқа* – *мүлдем басқа*, *мынадай* – *мынандай*, *шын мәніндегі* – *шын мәнісіндегі*, *жалғыз* – *жаңғыз*, *түгелдеу*- *түгендеу* т. б. варианттардың алдыңғы сыңарына баспасөз беттерінде редактор қаламының еркіндік бере бастағаны сезіледі. Бұлай болуы орынды да, өйткені *мынандай* дегенге қарағанда *мынадай* нұсқасы ықшам. Тіл-тілге ортақ заңдылық бойынша ықшам, жинақы қолданыстар (варианттар) тілдің коммуникациялық қызметіне қолайлы көрінеді. Ал *жалғыз* – *жаңғыз*, *түгелдеу* – *түгендеу* варианттарындағы *жалғыз*, *түгелдеу* тәрізділердің артықшылығы – бұлардың өзге тұлғада кездесуі мен дербес қолданылуы: *жалғыз*, *жалқы*, *түгелдеу*, *түгел*, *түп-түгел*. Осылардың жарыспалы сыңарлары *жаңғыз* (*жаңқы* түрінде қолданылмайды), *түгендеу* (*түген*, *түп-түген* деп айтылмайды) тәрізділерден мұндай ерекшелік байқалмайды. Варианттардың бір-бірінен осындай өзгешеліктері сөзіле бастаған кезде-ақ әдеби тіл нормасына немқұрайлы қарамайтын оқушы артықшылығы бар сыңарларға жіп таға бастайды. Ал қатаң норма түріне байланысты ақау жіберу әдеби тіл нормасына жаттықпаған, тіл мәдениетіне жүрдім-бардым қарайтын адамдарда жиі ұшырасады.

Ой қырымда елімнің аты қандай,
Әр атауда талай сыр *жатырғандай*,
Жай көл емес, киелі мынау айдың.
Жазираға жарасқан жарқын мандай

(*Журналдан*).

Ақынның жазирадағы айдынды жарқын маңдайға теңеген әдемі образды жолдарының сымбаты әдеби тіл нормасынан ауытқудан барып бұзылып тұрғандығы бірден аңғарылады.

Әдеби тілдің нормасынан ауытқудың кейбір түрлері тілдегі жарыса өмір сүріп жатқан варианттарға байланысты болса, кейбірі оған мүлде кереғар. Әдеби тілде жүйеленген, қатаң нормаға түскен тілдік амал – тәсілдерді талапқа сай қолданбау сөз жатықтығының бұзылуына себеп болып жатады. Мысал келтірелік. Қазақ тілінде *самай* сөзінің *самай шаш*, *самайын қырау шалған* тәрізді орындарда жұмсалып, адамға байланысты қолданылатыны белгілі. Солай бола тұрса да біз бір автордың былай деп жазғанын, оқимыз: «Баса киген *түлкі тымағының екі самайына* қалың қырау қатқан. Өзен қария шанадан түскені болмаса қозғалмай тұр» (газеттен). Оқушы секем алатын қолданыс – *тымақтың самайы*. Секем алған жерде – селкеулік бар. Нормадан жөнсіз ауытқуды жөн көре берсек, екінші біреудің *тымақтың желкесі* деп тіркестірмесіне кім кепіл? Нормадан ауытқудың мұндай түрлері кейде тіл білмегендіктен емес, мұқиятсыздықтан кетіп жататын мүкістіктер. Ал енді мына бір үзіндіні оқып қарасаңыз, автор сөзді ойнақы құрам деп, қойыртпаққа айналдырып алған: «Адамның кенет толуы не дұрысқа, не бұрысқа көнбейтін *өліара сәт* қой. Екі қолын қайда қоярын білмей абыржып қалмасы бар ма? Ақыры *арқасына айқастырып салды* да бұтағын сыпырып, сылып алған сырғауылдай сидия қалды... Сол мұң екен, үстіңгі *еріннің сол жақ құйрығы дір етіп шапшы* қалды... Әкесі күлмей ғұмыр кешті, қиратқанда күлімсірейтін, *сонда ернінің сол жақ құйрығы өстіп жоғары шапшып қалушы еді...* Костюм үстіне түскен *алақаны* матаны уыстап мыжғылай берді» (газеттен). *Қолды арқасына салу, еріннің құйрығын шапшыту, өліара сәт, алақанды костюм үстіне түсіру, алақанға матаны мыжғылату* дегендер кімге де болса, әсіресе қалам ұстап, тіл кестелеймін деушілер үшін кешірімсіз. Мұндай тігісі теріс тіркестер жазушыдан талап етер көркем тілді айтпағанның өзінде тіпті жатық тілге қойылар талаптың маңайына да келмейтіндігі көрініп тұр. Оқушы наразылығын тудыратын мұндай бұрыс қолданыстар газет-журнал беттерінде орынды сыналып та жатады.

Сөз жатықтығына қойылар талаппен мүлде сыйыспайтын ағат қолданыстардың көзге шыққан сүйелдей болып баттып тұратыны да, бидай арасында өскен бидайықтай көзге бірден шалына қоймайтындары да болады. Сөз мәдениеті үшін әсіресе соңғысы қауіпті. Өйткені ондайлар ет үйрене келе кейбіреулердің дағдысына сіңеді. Сөз жатықтығынан қиыс жатқан қолданыстың бірін байқаған Ғ. Мүсіреповтей сөз зергерінің мына ескертуін еске түсіре кету артық емес. Газет бетінде жарияланған аударма әңгімеден *жайма*

шуақ таң сәріде дегенді ұшыратқан жазушы: «*Таң сәріде жайма шуақ* болмайтынын білмейді-ау деймін. *Жайма шуақ* деп кешегі, не болмаса бүгінгі күннің сипатын айтады. Тегінде, мал жаюға болатын қысқы күннің шуағын айтады. Таң сәріде де, тұтас алғанда түн мезгіліне де мұның қатысы жоқ» дейді.

Сөзді былай қолдану дұрыс, былай қолдану бұрыс деп баға беру оп-оңай шешіле салатын да шаруа емес. Оны кейде газет-журнал беттерінде ара-тұра айтылып жүрген тартысты пікір таластардан да байқайсыз. Тіліміздегі бір алуан сөздердің жұмсалуын кейбіріміз даулы деп білсек, екінші біреуіміз ондай сөздерді өз мағынасына сай қолданылған деп танымыз. Сондай сөздердің бірі – *паш етті*. Осы сөздің мағынасы кейбіріміздің түсінігімізше мүлде бұрмаланған: «Парсыдан кірген «*паш*» деген сөз де көп жағдайда бұрмаланып алынып жүр. «*Паш ету*» деген – әшкерелеу, қылмысының, не айыбының бетін ашу деген мағынада... Ал бізде кейбір жолдастар оны «дәріптеу» деген мағынада қолданады» (газеттен). Бұл сөз жөнінде өз ойын ортаға салған екінші бір автордың пікірі де осы тәрізді: «Өлеңнің соңғы жолдары есіңізде шығар: «Зорлығын Мұстафаның паш қыламын!». Сөзіне орай әні қандай қуатты. Жапа шегіп жасыған бейшараның мұңы емес, зорлықшының кінәсын дүйім жұрттың алдында бетіне басып тұрған айыптаушының өр, асқақ үні қазақ құлағында мәңгіге қалғандай.

Енді бүгін біз газет-журнал беттерінен екі күннің бірінде: «Әрбір 100 бас саулықтан 150 бас қозы өндірген Пәленшеев Түгеншенің еңбегі паш етуге лайық» тәрізді сөйлемдерді оқитын болдық. Байқап отырсыз ба, мағына қалай өзгерген?

«Әшкерелеу», «масқаралау» мағынасындағы сөз мүлдем керісінше «мадақтау», «марапаттау» ұғымын бүркеніп шыға келіпті» (газеттен).

Бірінші келтірілген мысалда автор *паш* сөзінің парсы тілінен енгендігін дұрыс айтқан. Бірақ осы сөздің қазақ тіліндегі мағынасын екі автор да дәл көрсетіп, дұрыс түсінбеген. *Паш ету* – «әшкерелеу, қылмысын, айыбын ашу» емес, тіркестің мағынасы – «жария ету», «әйгілеу», «білдіру». Көркем сөздің көрнекті зергерлері бұл сөзді осы мағынада қолданған. Бірер мысал: «Тауының Шыңғыс, биігінің Хан аталғаны да сол Шыңғыс ханның мекен еткен конысы екенің *паш етеді*». «Сылдыраған шолпысы әлдеқайда былдыраған тілмен Тоғжанның келері мен кетерін *паш етеді* (М. Әуезов). *Паш етуге* байланысты осындай мысалдарды өзге де суреткерлер шығармасынан кездестіруге болады. Бұл жерде *паш ету* сөзін жоғарыда айтылған пікірдегідей «масқаралау, айыбын бетіне басу, қылмысын ашу» деп түсінсек, «Тоғжанның келері мен кетерін шолпысы масқаралап, қылмысын ашып тұр» деп ұғар едік. Осы

мысалдың өзінен-ақ *паш ету* сөзінің мағынасы «әйгілеу», «жариялау», «білдіру» екендігін байқаймыз. Атақты әнші, композитор Жаяу Мұсаның «Зорлығын Мұстафаның паш қыламын» деуін де «жұртқа жария етемін, әйгілеймін» деген мағынада түсіну керек.

Паш ету тіркесінің кейбірімізді «жаңылдырып» отырған тағы бір сыры бар.

Сөз – аса күрделі категория. Белгілі бір сөздің заттық мағынасымен бірге реңі де болады. Сөздің заттың, ұғымның аты ретінде білдіретін мағынасы лингвистикада денотациялық мағына деп аталады.

Паш ету сөзінің «жариялау, әйгілеу, жұртқа жаю» деген мағынасы – денотациялық мағына. Ал бірсыпыра сөзде осы мағынаға қоса коннотациялық мағына да болады. Сөз реңі деп отырғанымыз осы. Мысалы, қазақ тілінде *дидар* деген сөз *бет-әлпет, түр-түс* деген мағынаны (денотациялық мағына) білдіреді, оған үстеме бұл сөзде жағымды рең бар (коннотациялық мағына). *Бет әлпет, дидар* сөздерінің заттық мағынасы бірдей болғанымен, бірінің орнына екіншісін қолдануға болмайды. *Бет әлпеті келіспеген, бет әлпеті нашарлау* дегенді *дидары келіспеген, дидары нашарлау* деуге болмайтыны белгілі. *Дидар* сөзінің мұндай орындарда жұмсалуына бұл сөздің жағымды реңі (коннотациялық мағынасы) ырық бермейді. *Сұңқар* сөзі – белгілі бір құстың атауы. Енді осы сөз *жігіттің сұңқары* дегенде жағымды рең алады. Сөйлеуші баяндалып отырған жайға іш тарта сөйлегенде сөзді жағымды, жағымсыз реңіне қарай талғап қолданады. Сөздің заттық мағынасына ғана назар аударып, реңін елеп-ескере бермейтіндер *қадап айтты, шұқшия айтты* деп сөзімге жағымсыздау сөйлейді. Мұндайда *шегелеп айтты, мұқият айтты* деудің жөні бір басқа екендігі көрініп те тұр.

Сонымен, ана тіліміздегі бір алуан сөздің заттық мағынасына қоса жағымды немесе жағымсыз реңі де болады. Ал көптеген сөз бұл қасиеттен қалыс тұрады да, бейтарап реңде болады. Ақындар, жазушылар, журналистер, өнер-білім қайраткерлері, өзге де сөзге шебер адамдар тілде «дайын» күйде кездесетін жағымды немесе жағымсыз сөздерді таңдап қана қоймайды, сонымен бірге ол сөздерге айтар ойының мазмұнына сай етіп, көздеген мақсатына орай әр түрлі бояу дарыта алады. Бұл – сөйлеушінің тіл шеберлігіне байланысты.

Уақыт өте келе тіліміздегі кейбір сөздердің мағынасы да өзгеріп жатады. Ал кейбірінің мағынасы емес, тек реңі өзгереді, жағымды реңдегі сөз жағымсыз реңге көшеді. Еліміздегі саяси-әлеуметтік өзгерістерге байланысты *бай, манан, патша* тәрізді сөздердің ұнамсыз

контексте жұмсала бастағаны белгілі. Сондай-ақ реңі жағынан бейтарап сөздер жаңа бір рең алуы да ықтимал. Міне бұл мәселе – сөз мағынасының өзгеруі деген құбылыстан бөлек қарауды талап етеді.

Әуелден *паш ету* сөзінің қазақ тіліндегі мағынасы «жария ету», «әйгілеу», «жұртқа білдіру». Осы сөздің бастапқыда бейтарап реңде болғандығын «Абай жолы» эпопеясынан алынған мысалдан-ақ аңғаруға болады. Тіл жұмсау дағдымызда бұл сөз мына тәрізді контекстерде жиі қолданыла келіп, бейтарап реңнен жағымды реңге көшті:

Октябрь күнінің
Он екінші тойында
Паш етейін бір істі
Көптен жүрген ойымда

(*Сәкен Сейфуллин*).

Жарқ етті күн шұғыласы шам жанғандай,
Қас дұшпан қайғыланды қам қылғандай.
Әлемге *паш етілді* бір зор есім,
Тамаша айдай әлем таң қалғандай.
Ол есім Ленин еді таң атырған,
Ол өзі нұр шұғыладан жаратылған.

(*Нұрхан Ахметбеков*).

Паш етті сөзінің осындай ұнамды контексте жиі жұмсалудың, жағымды реңге көшуін қазақ әдеби тілінің үлкен бір арнасы – публицистика стилі жеделдете түсті. Әдеби тілдің өзге саласына қарағанда газет-журнал тілінде жағымды реңдегі сөздер (*ұстаз, диқан, еңбеккер, гарыш, шамшырақ, түлектер, еңбек ардагері, азаткер* т. б.), сондай-ақ жағымсыз реңдегі (*басқынишылар, итаршы, қанқұмар, қаскөй* т. б.) сөздер аса жиі қолданылады. Газет тілінің бұлай болу себебі түсінікті де, өйткені газет үні ерекше. Ол өміріміздегі озық дәстүрлерді, игілікті істерді жай ғана жазып қоймайды, асқақ үнмен дәріптей отырып жұртшылық жүрегіне жеткізе айтады. Келеңсіз жайларды жай атап өтіп қана қоймайды, аяусыз сынап, өлтіре түйрейді. Жұртшылыққа бұлай әсер ету үшін газет тілі әдеби тілдегі жағымды, жағымсыз реңдердегі сөздерді молынан пайдалана отырып, өзі де бейтарап сөзге тыңнан рең дарыта біледі.

Әдеби тіл процесіндегі мұндай елеулі өзгерістер тілдің қоғамдық қызметінің арта түсуіне де байланысты. С. Коэннің ойлап шығарған нейтрон бомбасын капитализм елдеріндегі реакцияшыл баспасөз «мәдени қару, адамгершілік қаруы, тек адамды ғана өлтіреді, ал материалдық игілікке еш зияны жоқ» – деп, түрлі ат қойып, айдар

тағып, эвфемизммен (сыпайы сөзбен) бүркемелемек болды. Ал біздің еліміздің, социалистік елдердің баспасөзі нейтрон тәрізді ядролық қарудың адамзат үшін тажал екендігін ашық айта келіп, жалған мадақтаудың бет пердесін сыпырып, өткір, өтімді түрде өлтіре сынайды. Мұндайда жағымсыз реңдегі сөздерді талғай білудің әсері айрықша. «Халықаралық физиктер семинары» деп айдар тағылған *жсын ойнақта С. Коэннің түсігін езуінен көбік аққанша мадақтады*» (газеттен).

Газет тілі үшін бағалауыш сөздер (жағымды, жағымсыз реңдегі сөздер) ауадай қажет. *Сұхбат* тәрізді кейбір сөздеріміздің қазіргі кездің өзінде-ақ бейтарап реңнен жағымды реңге көшіп келе жатқандығын байқау қиын емес. *Сұхбаттасу* – «әңгімелесу» деген мағынаны білдіреді. Бірақ *сұхбаттасты* дегенде жай ғана тілдесу деп ұқпаймыз. Келелі мәселе көтеріп, терең пікір қозғаған, тартымды да, әсерлі әңгімені «*сұхбат*» деп түсінеміз. Қоғам қайраткерлері, еңбек ардагерлері, өнер майталмандарымен болған әңгімеге қазір газеттеріміз «*сұхбат*» деген айдар тағып жүруі де бұл сөздің жағымды рең алып келе жатқандығының көрінісі.

Сөзді лексикалық мағынасына сай дұрыс қолдана білумен бірге әсіресе жаңа рең алып келе жатқандарының бояуын сезіне отырып жұмсау – сөз мәдениетіне, оның ішінде сөз жатықтығына қойылар талаптың бірі.

Күндегісін күнде қолданып жүрген сөздің алуан қыры мен сыры бар. Оны кейде байқасақ та, кейде байқай бермейміз. Бір ақын өз өлеңінде сөзді кітапхана сөресінде тұрған кітаптарға теңеген екен. Кейбір сөздер қаз-қатар тізілген кітаптардай көз алдында тұрады, қол созып сөреден ала бересің, керегінше пайдаланасың. Ал кей сөздер кітапхананың алтын қорында жатқан қымбат қазынадай. Халықтың өткендегі өмірін, ерлік дәстүрі мен елдігін, қайғысы мен қуанышын, өлең-жыры мен ұғым-түсінігін сол кітаптардан табасыз. Тілдегі сөздер де бір-бір кітап. Тек оны оқи білу шарт. Сөз-кітапты кім қалай оқиды? Басқасын айтпағанда, сөз мағынасы туралы бәріміздің түсінігіміз бір жерден шығып жата ма? Тіл туралы қам жеп, жақсы ниетпен жазылған мақалаларда сөз мағынасы, оның тағдыры жайындағы әркімнің түсінігі мен жорамалы әр басқа болып та жатады. «Мына сөздің байырғы кездегі мағынасы былай еді, қазір неге басқаша қабылдаймыз? Бұл сөз өзге тілден енгенде өзгеше еді, енді танымастай болып барады» – деп, ондағы жаңару мен жаңғыруды жақсы нышанға жорымайтынымыз да бар. Сондай мақалалардың бірінде *жазира* сөзінің мағынасын «түсінбей қолданып» жүргеніміз сөз болады. Автордың сондағы дәлелі мына тәрізді. Бұл сөз араб тілінен енген, төркін тілінде білдіретін мағынасы – «шөл», «арал». Сондықтан масатыдай күлпырып тұрған

жерді *жазира* дегі атау дұрыс емес т. б. Осындай пікірге қарағанда, *жазира* сөзін жаңылыс мағынада қолданып жүрген тәріздіміз. Кезінде бұл пікірге кейбіріміз құлақ асып, құлай жығылды, кейбіріміз дүдәмал күйде қалдық.

Шындығында, *жазира* араб тілінен енген сөз, мағынасы – «шөл», «арал». Онда неге *жазира* сөзін үш қайнаса сорпасы қосылмайтын *гүл*, *жасыл* сөздерімен тіркестіріп *гүл жазира*, *жасыл жазира* деп атаймыз? Бұлай қолдану мүлдем теріс емес пе? «Шөл», «арал» мағынасында өзге жұрттан қоныс аударған бұл сөз қазақ топырағына алғаш түскен сәтте де «шөл», «арал» мағынасында қолданылған екен.

Жазираны гүлстан ету үшін,
Төбені ойға аударып тастаған ер

(Халық ақындарынан. Мысал Н. Оңдасыновтың аталған кітабында көрсетілген)⁴. Бұдан *жазира* сөзінің «шөл» деген мағынада жұмсалғандығын байқаймыз. Енді бұл сөздің «арал» мағынасында қолданылғандығына мысал келтірейік:

Жолықты бір жазира және тағы,
Кең арал, мұхит теңіз екі жағы.
Ғажайып зифа харам бір жазира,
Адамның бастарындай жеміс бағы.

(Ғашықтық жырлардан).

Сөзге көне сипат беріп, стилизациялап жұмсауды көздеген ақын-жазушыларда болмаса, бүгінгі тіл қолданысымызда *жазира* сөзі «шөл», «арал» мағынасында қолданылмайды. Бұлай болуы заңды да, өйткені алғашқыда қазақтың *арал*, *шөл* тәрізді төл тума, байырғы сөзімен бәсекеге түскен *жазира* басы артық қолданысқа айнала бастады. Өзінің өзгеру, даму барысында тіл не бір балластан (басы артық қолданыстан) арылып, өзін-өзі «реттеп» отырады. Бірақ балластан арылудың жолы әр түрлі. Басы артық кейбір сөз, элементтер қолданыс үйірінен мүлдем шығып қалады, кейбірі, керісінше, бәсекелесімен тайталас жұмсала келіп, өзгеше мағынаға ие болады. Олай болса жазира сөзінің мағынасы қалайша өзгеріп, полярлық қарама-қарсы ұғымға ие болды?

Мұндай өзгерістің болуы кездейсоқ, қисынсыз емес. Оның өз заңдылығы бар. *Жазира* «шөл» деген бір бүтін ұғымның ғана емес, сол бүгінге кіретін бөлшектің атауы. Бұл жерде бүтіннің бөлшегі деп отырғанымыз – шөл мен шөлейт далаларда кездесетін оазис (жасыл алқап). Қазақ тілінде бастапқыда бүтіннің атауы болған сөз бөлшектің атауына көшкен. Бөлшектің бүтіннің атауымен атала

4 Н. Оңдасынов. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1969, 48-бет.

беретінің өзге де мысалдардан байқауға болады. Мысалы, *үкі* – құс, *үкі* – тақия мен домбыраға әшекей үшін тағатын қауырсынның атауы.

Сонымен *жазира* сөзі бүтіннің бөлшегін (оазисті) білдіретін атауға көшті. Кең байтақ қазақ даласы ұлы теңіз тәрізді көрінсе, оның әсем көріністі Көкше, Қарқаралы тәрізді оазистері аралға ұқсар еді. Осындай оазистер *жазира*, *гүл жазира*, *жасыл жазира* делініп ерекше реңмен аталып жатса, еш жаттығы жоқ. Оны жаман нышанға жоруға болмайды. Кейбір тілдерде, мысалы монғол тілінде, *арал* сөзі «түбек», «остров» әрі «оазис» деген мағынаны білдіреді.

Ертедегі түркілерде де *арал* сөзі 1) «остров», 2) «оазис» деген екі түрлі мағынаны білдірген болуы керек. *Арал теңізі* деген географиялық атаудың жасалуына осы сөздің екінші мағынасы («оазис») негіз болуы ықтимал. Құм мұхитының арасынан бұл теңіз аралдай (оазистей) болып көрінсе керек.

Бұл – сөздің ұқсату заңдылығы бойынша аталуы. Сөздің кейде бүтіннің бөлшегін білдіретін мағынада жұмсалуды немесе ұқсату арқылы өзгеріп отыруы – тіл-тілде болатын заңды құбылыс. Одан бейхабар жанға мұндай өзгерістер білместіктен кеткен ағат қолданыстай болып көрінеді. Егер осындай қисынды өзгерістерді мойындамасақ, қазіргі қолданылып жүрген *шебер* сөзінің мағынасынан да бас тартқан болар едік.

Көктем мезгіл болғанда,
Көктен күйған тамшыдай,
Шебер қыздың қолында,
Балдағы алтын қайшыдай

(«*Қобыланды батыр*»)

Қазіргі тілімізде «он қолынан өнері тамған адамды» *шебер* деп атасақ, әуел баста бұл «сұлу» деген мағына аңғартқан. Монғол тілінде *цэвэр* «әсем», «әдемі», «таза», «сұлу» дегенді білдіреді. Тілдегі құбылыс із-тозсыз кетпейді. Бұл сөздің «сұлу», «әсем» деген көне мағынасы көршілес тілде сақталған.

Тілімізде негізгі мағынасын сақтаған, бірақ тұрақты сөз тіркестерінің құрамында айтылғанда өзгеше қызметке көшкен сөздер де бар. *Қара* сөзінің жеке алғандағы мағынасы түр-түсті білдіретіндігі белгілі, ал кейбір сөздермен тіркес құрай келгенде, бұл сөз мүлде өзгеше мәнге көшеді. *Қара шаңырақ*, *қара орман*, *қара жол*. Бұндай тіркестерде *қара* сөзі «ұлы» «үлкен» тәрізді ұғымды аңғартады. *Қызыл* сөзі де осы тәрізді, тұрақты тіркестерде өзгеше мәнде жұмсалады: *қызыл май болу* – «әбден болдыру, шаршау», *қызыл аяқ* – «жалаңаш-жалпы», *қызыл қарын* – «жас бала»

мағынасын білдіреді. Осылайша өзгеше мағынада жұмсалатын сындық ұғымдағы сөздер тіл білімінде ахроматизмдер деп аталады.

Заттық ұғымды білдіретін кейбір сөздер де тұрақты тіркес құрамында айтылғанда күшейткіш мәнге көшеді. Сондай сөздердің бірі – *қан*: *қан сонар* – «нағыз сонар», *қан сәске* – «ұлы сәске», «түске таяу шақ», *қан сорпа* – «қызыл май болу», *қан қаза* – «ауыр қаза», *қан қазына* – «зор», «үлкен қазына», *қан базар* – «қайнаған базар». Осы соңғы тіркес ақын-жазушы, өзге де қалам иелерінің сөз қолданысында «у-шу», «қызық думан» деген мағынада жұмсалады. «Абай да бұрынғы жылдар осы Көлқайнардан сонау Байқошқар өзеніне жеткенше он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпес *қан базардың* көшкеніндей көретін» (М. Әуезов). Мұндай қолданыстардағы *қан базар* тіркесін *хан-базар* түрінде «дұрыстаудың» қажеті шамалы. Тілімізде *қан базарға* ұқсас тіркестің бірі – *қан жайлау*. Кейбіреулер бұл тіркестің мағынасын дәл түсінбей, «үлкен жайлау» деп те ұғады. Шындығында, малшы тұрмысында *қан жайлау* мезгілдік ұғымға байланысты айтылады⁵.

Өйткені жайлаудың алғашқы кезеңі, басталар шағы бар. Бұл кез өз көрінісімен әсем. Қыстаудан көктеуге шыққан жұрттың алды жайлауға келіп, қоныс тебе бастайды. Жайлау отының сонысына тіс тимей, құрағының қаймағы бұзылмай тұрады. Бұдан кейінгі кез – *қан жайлау*. Бұл шақта жайлауға көшетін жұрттың бәрі келіп болып, бас-аяғы түгел жиналады. Той-думан, ас-су, қонақ кәде, ат жарыс, өнер жарыс т. б. қызықтардың өткізілетін шағы да осы тұс. Сондықтан да жайлаудың нағыз қызып қайнаған дер кезі *қан жайлау* деп аталса керек. Ел салтына байланысты айтылатын мұндай сөздер М. Әуезовтей ұлы суреткердің қаламынан қаға беріс қалмаған. «Үлкен-үлкен төрт бөлменің бұл сағаттағы қаракеті қалың топыр, *қан жайлаудағы* бәс пен астан бір кем емес» (М. Әуезов).

Жайлаудың той-думаны азайып, тұяқ таптамаған, жапырылмаған сонысы қалмай, жұрттың алды көше бастаған, базардың тарқар сәтіндей шақтың да өз атауы бар. Ол – *сары жайлау*. Жайлаудың мерзімге байланысты атауларын ғана емес, кеңістікке қатысты аттарын кездестіреміз: *ой жайлау* немесе *етек*, *бөктер жайлау*, *төр жайлау*; *кер жайлау*. Осылардың ішінде *кер жайлауды* «кең жайлау» деп түсінетіндер де бар. Бұл түсінік дәл емес. *Кер жайлау* – «ең алыс», «ең биік» жайлау. Мұндай жайлауда у-шу аз болады. Мал оңаша бағылып, қонды күтіледі.

5 І. Кенесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977, 316-318-бет.

Осындағы *кер* сөзін М. Қашғаридің сөздігінде кездесетін, «аттың шоқтығы», «таудың төбесі» деген мағынаны білдіретін *керіш* ⁶атауымен салыстыруға болады. Бұл сөз түбір мен қосымшадан құрылуы ықтимал: *керші*.

Сондай-ақ тау беткейін қуалай түскен, етекке көлбеулеу жатқан жол *кер жол* деп аталады. Кей жерлерде *кер* сөзімен аталатын жеке биіктердің, шындардың атаулары *кер* сөзінің «биік» деген ұғымды білдіруіне байланысты қойылуы ықтимал. *Кертау* – Орталық Қазақстандағы биік, *Кер* – Жоңғар тауындағы шың.

Осындай ерен біткен Жүрек тауын,
Жағалай біткен жасыл алма бауын.
Күн сайын жылы леппен жауып тұрады,
Кербез шың – *Кер* бұлтынан сепкен жауын.

(Сара Тастанбекқызы).

Сөз мағынасының өзгеруі, қызметінде жаңа бір қырдың пайда болуы, өзгеше реңге көшуі тілдің өз заңдылықтары бойынша өрбіп отырады. Соларға сүйенбей, оларды елеп-ескермей, «дұрыс» не «бұрыс» деп кесім айтып, әркім өз қиялында топшылау жасап жатса, көлеңкеге қарап пішкен тоңдай келіссіз болып шығуы да мүмкін. Сөздің де сөзі болғанмен, сарасы бар. Тіл табиғаты мен заңдылығын дәл сезініп, дәлелмен дұрыс айтылған сөздің жөні тіпті бөлек болмақ.

СӨЗ БАЙЛЫҒЫ

Сөз молдығы – оралымды тілге қойылар талаптың бірі. Сөз байлығына ден қоймаған адамның тілі жұтаң тартып тұратындығы бәрімізге белгілі. Актив сөзі тым аз болған сайын ондай адамның тілінде мақсатсыз қайталау да көп болады. Сөзді орынсыз қайталау тілдің коммуникациялық қызметін күрт төмендетеді, ойды дәлмедәл, мазмұнды жеткізуге кедергі болады. Аз сөзбен көп мағына беру принципі бұзылады. Өйткені айтылатын ойға әр сөздің қосар мағыналық, эстетикалық, эмоциялық т. б. информациясы болады. Ал бір рет айтылған сөздің сөйлем сайын мақсатсыз қайталана беруінен текстің информациялық мазмұны кемиді.

Кейде белгілі бір тексті оқып отырғанның өзінде автордың сөздік қоры қаншалықты мол немесе қаншалықты кедей екенің түйсініп отырамыз. Егер текске кішігірім статистикалық талдау жасасақ, осы түйсінуіміздің дұрысқа шығатынын көреміз.

Әдетте зерттеушілер белгілі бір жазушының тілі жайында сөз қозғай қалса, «қаламгер тілге бай, халық тілі байлығын мейлінше мол пайдаланған» тәрізді тұжырымдарды жиі қолданатынын байқаймыз. Алайда мұндай тұжырым көбіне жуық шамамен айтылады. Әйтпесе жазушының қанша сөз қолданғандығын, қандай жиілікте жұмсағанын, қандай тұлғалармен қаншалықты түрлендіре түскенін нақтылап, санап шыққан ешкім жоқ. Әдетте зерттеуші ғалымдар үшін тек жорамалға сүйеніп, болжаммен қорытынды жасаудан гөрі нақтылы дерекке табан тіреу тиімдірек екендігі белгілі. Мәселен, «Абай жолы» эпопеясының сөз шұрайы, тіл кестесі келісті, өрнекті сөз орамдарына мейлінше бай туынды екендігі әлдеқашан мәлім болған. Бір кездерде болжаммен айтылған осы іспеттес пікір енді сандық сипаттама – цифр тілімен нақтылана түсті. Жазушы «Абай жолында» 16983 сөз қолданған. Мұндай деректі өзге де әйгілі қаламгерлер тілі жайындағы статистикалық деректермен салыстырып көрсек, цифр сыры ашыла түседі. А.С.Пушкин өз творчествосында 21197, В.Шекспир 15000 сөз қолданған. «Абай жолы» эпопеясында 1 және 2 рет қолданылған сөз саны 8698, Пушкин шығармаларында мұндай жиіліктегі сөздің саны – 9301, Мамин-Сибиряқтың «Приваловтар миллионы» романында 11283 сөз қолданыс бар. 1, 2 рет қолданылатын сөз саны 7312.

Бұл – тіл байлығы деп аталатын коммуникациялық сапаның объективті құбылыс екендігін көрсетеді. Жоғарыда айтылған әңгімеге қарағанда, тіл байлығы тек лексикамен ұштасып жатады деуге болады. Шынында, солай болғанмен, тіл байлығы деген ұғым сөздің лексика-фразеологиялық топтары ғана емес, ана тілінің синтаксистік, морфологиялық жүйелерін де қамтиды. Тек лексикасына қарап кез келген текстің тілі бай деуге болмайды. Тілдің морфологиялық, синтаксистік амал-тәсілдері, лексикалық

қазынасы бір-бірімен астаса, ынтымақтаса, тіл табыса келіп, тіл байлығын құрайды ⁷.

Бұл айтылғандардың бәрі әдеби тіл арнасының ішінде тек көркем әдебиет стиліне қатысты болып көрінуі ықтимал. Шындығында, сөз байлығы жөнінде көркем әдебиет пен публицистикалық стильдерге қойылатын талапты әдеби тілдің ғылыми, кеңсе стилі тәрізді салаларына қойылатын талаппен бірдей деп қарауға болмайды. Әдеби тіл арналарының ішінде тіл байлығын аса керек ететін сала – көркем әдебиет. Ал ғылыми стиль немесе кеңсе стилімен салыстырғанда, сөз молдығы – публицистикалық стильге аса қажетті сапалардың бірі. Мәселен, курс немесе факультеттің комсомол жиналысының қаулы, қарарларын жазуда сөз байлығынан гөрі іс-қағаздарына тән стандартты қолданыстарды қатаң сақтау, кеңсе стиліне тән сөздер мен грамматикалық формаларды талғай білу, синтаксистік құрылымдарды меңгеру алдымен ауызға алынады. Әрине, сырт қарағанда, тіл байлығы тек жазушы немесе журналистерге ғана қойылар талап тәрізді көрінуі де мүмкін. Алайда қолына қалам, қағаз ұстамайтын, коллективтен тыс қоғам мүшесі жоқ. Оның да іс-әрекеті қоғамдық өмірдің сан алуан саласына тәуелді. Дикан, малшы, жұмысшы, ғалым, жазушы, дәрігер, мұғалім т. б. микрофон, телевизия, газет, журнал, кітап тәрізді информация құралдары арқылы өз ойлары мен тәжірибелерін көпшілік талқысына салмай ма? Сол айтарын сөз байлығы арқылы әсерлі, оралымды тілмен жеткізсе, көпшілік жүрегіне жол табады.

Сонымен, сөз байлығы деген сапаның функционалдық стильдердегі көрінісі әр түрлі болғанымен, қоғам мүшелеріне қойылар талап бірдей. Өйткені тіл байлығы – сөз мәдениетінің аса маңызды құрамдас бөлігі.

Тілдегі сөздер аспан әлеміндегі жұлдыздар тәрізді. Жарығы бар, көмескісі бар, қас-қағым сәтте пайда болып, қас пен көздің арасында ғайып болатын ғұмыры келтелері бар... Қазақ тіліндегі сөздердің саны қанша? Оның дәл санын ешкім айта алмайды. Ешбір тілде сөздің санын математикалық дәлдікпен айту мүмкін емес. Бірақ тіліміздегі сөздердің мыңдап, жүз мыңдап саналатыны белгілі. Әр түрлі заттар мен құбылыс атауларын білдіретін сөздерді мол қамтыған, жіпке тізгендей саралап берген сөздіктердің өзінде сөз саны жарты миллионға жетпейді, ерекшелігіне қарай толық сөздіктің өзінде кісі аттары, фамилиялары, жер-су атаулары, тым тар өрісті терминдердің қамтылмай, шеткері қалып қоятындығы белгілі. Оның үстіне кейбір сөздердің 20-30-дан астам мағынасы бар. Сөздің

⁷ М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. А., «Ғылым» баспасы, 1979.

контекстегі мағыналық қырларын түп-түгел қамтыған сөздік лингвистика тарихында әлі жасала қойған жоқ. Кейде тілді теңіздей терең деу оның осындай сарқылмас байлығына байланысты айтылса керек. Егер ұшан-теңіз байлыққа ие тілден керегімізді алып, кәдемізге жарата білуге дағдыланбасақ, сөз жоқ, тіліміз (сөз қолданысымыз) жұтаң тартып тұрар еді.

Күнделікті лекцияға бірге барып, емтиханға бірге әзірленіп жүрген қатар-құрбылар бірде бір-біріне: «Мынадай сөзді білмейсің бе?» – деп таңданатыны бар. *Мәлік (балықтың мәлігі)* тәрізді кейбіреулерге бала жасынан құлаққа сіңісті болған сөздерді өзге адамдардың білмеуі мүмкін. Шындығында, көркем сөз зергерінің қаламына ілінгенше мұндай сөздердің талайымызға бейтаныс болғандығы да рас. «Теңіз суының тұзы көбейген сайын балықтың ұрығы-уылдырығы мен жас ұрпағы мәлігіне бірден-бір қырғын апат» (Ғ. Мүсірепов).

Әдеби тіл мүддесіне аса қажет, бірақ жергілікті тіл аясынан шыға алмай, қаға берісте қалып жүрген сөздер қаншама?!

Басы озған батыр Сарманның
Үш жүз түгіл алаштан.
Теңіз суын теңселткен
Наһанды бір-ақ шайнады
Ұстап алып қалаштан.

(Т. Ізтілеуов).

Осындағы *қалаш* сөзі «балықтың қанаты» дегенді білдіреді екен. Бірақ ұғымы әлдеқайда кен *қанат* сөзінің орнына *қалашты* балыққа «меншіктеп» беруді әдеби тіл мүддесіне лайықсыз деуге болмас еді.

Ана тіліміздің небір асыл байлығы өлең-жырларда сақталған. Ондай сөз маржаны мірге тізген моншақтай ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келеді. Ілгері буын сөз зергерлері жас ұрпақ асыл сөздерді ұмытпасын деп қам жеп, олардың мағынасын түсіндіретін арнайы өлең де шығарып отырған. Ондай өлеңді «Өлең-сөздік» деп атауға да болады. Сондай өлеңдердің бірі мына тәрізді:

*Шаңырақ, күлдіреуіш, кереге, уық
Тұрады ши, туырлық оған жуық.
Маңдайша, табалдырық, есік ағаш,
Таяныш өлең қылдым бәрін қуып.
Текемет пен жүк аяқ, тең мен кілем,
Ішінде не бар, не жоқ қайдан білем?
Төрінде төрт абдыра жиюлы тұр,
Қаптары кестеленген өңшең берен.
Асадал, астау, шелек, шошай бақан
Тақия, бөрік пенен бешипет, шапан.*

Мал-мүлік, ойын-күлкі, киген киім
Болмайды өлгеннен сон биттей опаң.
Тегеріш, үзік пенен *толып торсық*,
Ат көрпе, айыл, пыстан, жырым шеттік,
Аяндап *құйысқанға жаңа жеттік*
Осымен үй сайманын тамам еттік.

(Көдек Байшығанов).

Бұл шағын өлеңде, өздеріңіз байқағандай, үй мүлкі, киім-кешек атауларын білдіретін отыз шақты сөз бар екен. Мұндай сөздер әсіресе малшылық лексика деп аталатын топта мыңдап саналады. Солардың біразы таныс болса, біразы кейбірімізге бейтаныс.

Ұлы жазушы М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын оқи бастағанда, сөздердің небір құпиясына қаныға түсеміз. Бейтаныс сөздерді тану арқылы санамызда бейнелене қоймаған зат пен құбылыстарды ашамыз, танымымызды кеңейте түсеміз. Оқудан қайтып, жүрегі елге қарай алып-ұшып келе жатқан бала шәкіртке «анау көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, *биебауы*, ауыл қонысы, қой өрісі – барлығы да соншалық таныс, жақын» (М. Әуезов). Мұндағы *биебаудың* «бие байлайтын көкорай, шалғынды жер» екенін ақын жырларынан да көреміз.

Осындай тамаша жер Қоңыртауда,
Көзім тойды көгорай *биебауға*.
Аяғыңмен басуға аярдайсың,
Баспақ түгіл, қимассың жақындауға

(Е. Қандеков).

Шаруашылыққа байланысты айтылатын осы тәрізді сөздің бірі – *сабат*.

Сазды Әйет, Сарыарқада Түйемойнақ,
Сар жайлау *сабатына* бие байлап.
Отырып уық тастам көшпелі елдер,
Ететін ала шаңдақ үнемі ойнақ.

(Н. Ахметбеков).

Сабат – «сулы, шалғынды жер». *Балқаш* – *сабаттың* синонимі.

...Өзегі де қайырлы,
Аш-арығы сүйреп жейді екен.
Бекіре менен жайыңды.
Балқашын орып мал жеген,
Аралас үйрек, қаз жеген

(Кашаған Құржіманұлы).

Мәлік, қалаш, биебау, сабат, балқаш сөздері – нақтылы бір заттың атын білдіретін атауыш сөздер. Бұлар – номинациялық (атауыштық) қызметі басым, халықтың шаруашылық өміріндегі бай тәжірибесін танытатын сөздер.

Тілдің лексикалық байлығы тек атауыш сөздермен шектелмейді. Ана тіліміздегі сөздердің енді бір қатары халықтың таным-білігі, зерттеуі, ой қорытуына байланысты пайда болған. Ондай сөздердің номинациялық ерекшелігінен гөрі ұғымдық қасиеті басым болады. *Мал* сөзінің ұғымы *жылқы, сиыр, қой, ешкі, түйе* т. б. атауларды қамтитындығы белгілі. Кейбір деректерге қарағанда, қазақтың мал шаруашылығы екі түрге бөлінген: «біреуі – *ақ мал* (жылқы), екіншісі – *қара мал* – қыс күні қораға қамайтын сиыр, түйе, қой, ешкі»⁸. Күйіс малы *қара мал* деп аталса, қыста қорада бағылмай, далада жайылатын жылқы баласы *ақ мал* делінген. Ал *аяқты мал* деген сөз қазіргі кезде кейбіреумізге үйлесімсіз көрінуі де ықтимал, өйткені «аяқсыз мал» болушы ма еді? Байқамасақ, әрине, солай. Бірақ мал баққан шаруа адамының *аяқты мал* деп отырғаны түліктің тебіндеп жайылатын түрі ғой. Олай болса, *аяқты малға* жылқы, қой-ешкі жатады, ал түйе, сиыр бұл ұғымға кірмейді. Кей жерлерде *аяқты мал* деген ұғымға тек жылқыны жатқызады. Оны жазушының көркем шығармалардағы сөз қолданысынан да байқаймыз: «Байланған байлауын көп ырғап, көп көпсіте бермейтін Кұнанбай сол жерде баратын кісілер жайын, апаратын *аяқты мал*, жыртыс жайын, ақша пұл, күміс қазына жайын кесіп-кесіп, өзі айта бастады» (М. Әуезов).

Жылқы сөзі – төрт түліктің бір түрінің атауы. Шаруа адамы жалпы қылқұйрықты *жылқы* деп атағанмен, олардың қадыр-қасиетін ажыратып отырған. Жылқыны алдымен *қазанат* және *жабы* деп үлкен екі топқа бөлген. *Қазанатқа* бәйге аттары, жаугершілікке мінетін аттар жатқызылып, олар өлең-жырларда *сәйгүлік, арғымақ, тұлпар, қазмойын* деп дәріптеліп отырған. Арғымақтан туған *қазанат*, Шабуыл салса нанғысыз, Қазанаттан туған *қазмойын*, Күніңе көз көрінім жер шалғысыз (Махамбет Өтемісұлы). Көркем шығармалардан, әсіресе халқымыздың асыл мұрасынан *жабы* сөзін жиі кездестіреміз: Жал-құйрығы қаба деп, *жабыдан* айғыр салмаңыз (Бұхар Қалқаманұлы). *Жабының* жол бұзатын жорғасындай... (М. Әуезов). Мұндай қолданыстардан жабының нашар, жарамсыз, жылқы екендігін байқаймыз. Бірақ бұлай деу – жабыны қазанатпен салыстырғанда ғана қолданылатын бағалау. Әйтпесе, жабы – еті, сүті мол, нағыз

8 Ә. Марғұлан. Ақын туған орта. «Жұлдыз», 1982, № 4, 195-бет.

шаруа малы. «Жабының жалқұйрығы қалың, денесі шымыр, тұрқы ұзын, мойны мен аяқтары қысқа, жатағандау көрінумен бірге, ет алғыш, мес, тез арымайтын берік, ыстық-суыққа, аштыққа, жұмысқа төзімді, шабан болғандықтан, кейде мұндай жылқыны шаруаның «керігі», «тұғыры», «шобыры», «торысы» деп те атай беретін»⁹. Шаруаның *шобыры*, қойшының *қойторысы*, *тұғыры* тәрізді сөздермен қатар, көне мұра тілінде, батырлық жырларда Көрік сөзі жиі кездеседі. «Бұл жердегі көрік – ат дегеннің синонимі, бірақ көрік сөзі жағымсыз геройға байланысты жерде айтылады. Көрік мінген қалмақтың ханы, палуаны болып келеді. Соған қарағанда, көрік деп жалпы атты емес, бойы аласа деген сияқты жылқының белгілі бір тұқымын атаса керек»¹⁰. Көрік сөзі батырлық жырларда теңеудің компоненті ретінде де қолданылып, *жалпақ*, *қақпақтай* сөзінің баламасы ретінде жұмсалынады. Алайда көрік сөзінің мәніне жете мән берілмегендіктен бе, батырлар жырының кейінгі жайын кесіп-кесіп, өзі айта бастады» (М. Әуезов).

Жылқы сөзі – төрт түліктің бір түрінің атауы. Шаруа адамы жалпы қыл құйрықты *жылқы* деп атағанмен, олардың қадыр-қасиетін ажыратып отырған. Жылқыны алдымен *қазанат* және *жабы* деп үлкен екі топқа бөлген. *Қазанатқа* бәйге аттары, жаугершілікке мінетін аттар жатқызылып, олар өлең-жырларда *сәйгүлік*, *арғымақ*, *тұлпар*, *қазмойын* деп дәріптеліп отырған. Арғымақтан туған *қазанат*, Шабуыл салса нанғысыз, Қазанаттан туған *қазмойын*, Күніне көз көрінім жер шалғысыз (Махамбет Өтемісұлы). Көркем шығармалардан, әсіресе халқымыздың асыл мұрасынан *жабы* сөзін жиі кездестіреміз: Жал-құйрығы қаба деп, *жабыдан* айғыр салмаңыз (Бұхар Қалқаманұлы). *Жабының* жол бұзатын жорғасындай... (М. Әуезов). Мұндай қолданыстардан жабының нашар, жарамсыз, жылқы екендігін байқаймыз. Бірақ бұлай деу – жабыны қазанатпен салыстырғанда ғана қолданылатын бағалау. Әйтпесе, жабы – еті, сүті мол, нағыз шаруа малы. «Жабының жалқұйрығы қалың, денесі шымыр, тұрқы ұзын, мойны мен аяқтары қысқа, жатағандау көрінумен бірге, ет алғыш, мес, тез арымайтын берік, ыстық-суыққа, аштыққа, жұмысқа төзімді, шабан болғандықтан, кейде мұндай

9 Х. А р ғ ы н б а е в. Қазақтық мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы, 1969, 20–21-бет.

10 Х. А р ғ ы н б а е в. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы, 1969, 20–21-бет.

жылқыны шаруаның «керігі», «тұғыры», «шобыры», «торысы» дел те атай беретін»¹¹. Шаруаның *шобыры*, қойшының *қойторысы*, *тұғыры* тәрізді сөздермен қатар, көне мұра тілінде, батырлық жырларда көрік сөзі жиі кездеседі. «Бұл жер кездегі әр түрлі басылымдарында бұл атау – дыбысталуы ұқсас, мағынасы мүлдем бөлек *керек* деген сөзбен шатастырылып жүр.

Ақ маңдайлы тұлымым,
Бірге туған құлыным.
Қерекке біткен жауырын,
Бірге туған бауырым

(«Қобыланды батыр»)

Егер осындағы жолды *көрікке біткен жауырын* деп оқысақ жалпақ, қақпақ жауырын дегенді, мықтылықты аңғарамыз. Өйткені көрік *ат* төртпақ жауырыны жалпақ болып келеді.

Халық осылайша өзі танып, білген заттар мен құбылыстарға жеке-жеке ат қойып, айдар тағып қана қоймайды. Оларды тектестігі, туыстығы, түрлі-түрлі қасиеттерінің ұқсастығы мен ортақтығына қарай топтастырып, жинақтап, классификация жасайды. Ал классификация жасау – заттар мен құбылыстарды белгілі бір дәрежеде танып білу.

Қазіргі кезде мүлде ұмыт болған ескі наным-сенімге байланысты айтылатын тұрақты сөз тіркестерінің саны тілімізде көптеп кездеседі. Солардың кейбірі түйе малына қатысты.

Ертеректе Жетісу жерінде Ақжал деген атақты бір сәйгүлік болса керек. Сол аттың иесіне алыстағы жегжаты: Ақжалды маған берсін, орнына *түйеден бір соқыр айдатамын* – деген екен. Сөз мәнін аңғармаған ат иесі: «Қырық түйеге бермеген Ақжалымды *соқыр түйеге* теңгермекпін бе?» – деп кейіпті.

М. Әуезов халқымыздың байырғы салт, дәстүріне қатысты сөз байлығын көркем тіл кестесіне түсірудің айрықша үлгісін көрсетті. Жазушы кейіпкер тілін ерекшелеу мақсатымен *соқыр түйе* тіркесін былай деп қолданады: ...Қітаптың жолына саусағын қадап тұрып, сипай қамшылағандай ғып, ақырын көлгір жүзбен кемпірге қарап: – Сіздің *түйеңіздің саны неше соқыр* болған ет осы, бәйбіше? – деп қойғанда, Несібелдінің өзі де жарылып күліп жіберді.

Соқыр түйенің ертегі кейіпкері ретінде де кездесетіні белгілі. Ал осы «соқыр түйеде» не сыр бар?

«Түйе – төрт түліктің төресі» дейді халық. Түйесі жүзге жеткен мал иесі ырым етіп, жүзінші түйенің бір көзін ағызып отырған.

11 Р. Сыздықова. Сөздер сөйлейді. Алматы, 1980, 67-бет.

«Түйең нешеу» деп сұраған адамға тура санын айтпай, «бір соқыр» немесе «екі соқыр» дейтін болған. Онысы – «жүз» немесе «екі жүз» дегені.

Түйе малының тағы бір атауы – *мойнақ*. «Мойнақ – түйенің алқымынан басына (құлақ түбіне) дейінгі мойын терісі. Мойнақ түйеде ғана болғандықтан «түйе» деген сөздің орнына «мойнақ» деп те сөйлейді. Мысалы, бес-алты мойнағымыз бар деген сөзден бес-алты түйесі бар екенін білеміз»¹².

Сөз байлығының бір саласы – жер-су атаулары мен кісі есімдері (ономастикалық атаулар). Жер-су атаулары тіл білімінде топонимдер деп аталады.

Қазақстан топонимдері зерттеушілер үшін аса құнды лингвистикалық, тарихи, этнографиялық деректер береді. Сондықтан жер-су, әр түрлі мекен аттарын сақтау, бұрмаламай дұрыс қолдану мәселесі арнайы зерттеулерде де, мерзімді баспасөзде де сөз болып, географиялық атауларға да «Қызыл кітаптың» қажеттілігі орынды айтылып жүр.

Жер-су аттарында көптеген ашылмаған сыр, шешілмеген жұмбақ жатыр. Кей-кейде жер-су аттары «Неге бұлай аталған»? деген сауалға орай, ел арасында айтылып жүрген әр түрлі аңыздарды да кездестіруге болады. Сондай аңыздың бірінде: «Ұзақ жол, алыс сапардан шаршап-шалдығып келе жатқан жолаушы жолай кездесе кеткен дарактың түбіне келіп, дем алып, аяқ суытпақ болады да, қолындағы асасын (таяғын) жерге қадай салады. Біраздан соң қараса, жаңағы аса тұрған жерден мөлдіреп бұлақ ағып, аяғы арналы өзенге айналып кетіпті. Содан бұл өзен Аса деп аталған екен», – дейді. Шынында, Асаның суы мол, нулы өңір екендігін аңыздағы ақиқат десе болады. Бірақ бұл атауды аңызда айтылғандай *аса* (таяқ) сөзімен байланыстыра қою қиын. О бастағы дыбысталуы басқаша болуы ықтимал. Жер-жерде кездесетін *Аса* (Жамбыл облысы), *Асы* (Алматы облысы), *Яса*, *Иаса* (Түркістанның XII ғасырға дейінгі аты) тәрізді атауларды зерттеушілер Қазақстанның Оңтүстік аймақтарын, Қырғызстан жерін мекендеген ежелгі *ас* (*асс*) тайпасымен байланысты қарайды.

Өзен-су, қыр-қырат атаулары жердің табиғи көрінісіне, жаратылыс ыңғайына, өсімдік (фауна), жан-жануарларына (флорасына) қарай да атала беретіндігі белгілі. *Қарағанды*, *Мойылты*, *Шілікті*, *Аршалы* топонимдері сол жердің фаунасына қарай аталса, *Текелі*, *Жыланды*, *Арқарлы* атаулары осы мекеннің флорасына байланысты пайда болған. Бірақ көптеген жер-су

12 Ғ. Себепов. Түйе және оның әбзелі туралы қазақша атаулар. – Известия Қаз. ФАН СССР, серия языка и литературы. 1944, М., 150-бет.

атауларын білдіретін сөздердің түп-төркіні бұлар тәрізді түсінікті бола бермейді. Мысалы, *Марток* деген атау қандай мағынаны білдіреді? Жер аты неге *Марток* аталған? Академик М. Әуезов кейбір атаулардың тарихына, неге бұлай аталатындығына назар аудара келіп, *мәртүк* шөбі көп шыққандықтан, бұл өлке *Мәртүк* аталған дейді. Шындығында, *мортық, мортық боз* деп аталатын шөп аттары осы *мәртүк* сөзінің жуан варианты болуы ықтимал.

Қазақстан жерінде *Қарқаралы, Қарқара* (Алматы облысы) деген топонимдер бар. *Қарқаралы, Қарқара* атауы жөнінде ел арасына тараған әр түрлі аңыз бар. Сондай бір аңыздың арнасына қарағанда, бұл атау баяғы қилы заман – Жоңғар жаугершіліктері тұсында дүниеге келіпті. «Кезекті бір жорық үстінде қалмақтың қызы қазақтар жағына қашып өтіп, ақсақалдар алдында өзінің анасы қазақ қызы екендігін айтып, өзінің ақыл-парасатымен нағашы жұртын қайран қалдырып, риза еткен көрінеді. Сонымен, ақылгөй ақсақалдар әлгі қызды қазақтың бір батыр жігітіне қосып, осы жерді еншіге беріп, оған *Қарқара* деген қалмақ қызының атын қойған екен дейді» (газеттен)¹³.

Сол Айбас тоқтамады тағы шапты,
Тамам жолдың мәнісін оймен тапты.
Қыздың берген қарқарасы түсіп қалып,
Қарқаралы тау атын қоя сапты

(«Қозы Көрпеш – Баян сұлу»)

Жер-су аттары жөнінде осындай әр түрлі аңыз-әңгімелер – халықтың сөз тарихын танып, сырын білуге деген ынта-тілегінен туып жатады. *Қарқара* – «қыздар киетін бас киім». Бірақ бас киімге ұқсас болғандықтан, *Қарқаралы* аталған десек, жаңсақтық болар еді. Бас киімнің *қарқара* деп аталуының мынадай себебі бар. Ерте кезде ырым етіп қыздардың, балалардың киімдеріне үкі тағатын. *Қарқара* – құстың аты. Бұл құсты да бұрынғы кезде қасиетті көріп, бас киімге қауырсынын тағатын болған. *Қарқара* қауырсыны кейініректе әшекей ретінде қолданыла келіп, бас киім атауына айналған. Сонымен, қарқараның (құстың) мекен еткен жерлері *Қарқаралы, Қарқара* деп аталғандығы белгілі.

Қазақстан жерінде кездесетін топонимдердің бірі – *Жауырдың асуы, Жауыртау* (Теміртау). «Қызылберіктің сойыл ұстауға

13 М. Әуезов. Шығармалар, 12-том, Алматы, 1969, 78-бет.

жараған азаматы жаңа тегіс аттанып, мына *Жауырдың асуына* қарай беттеп, қарағайға кірді (М. Әуезов). *Жауыртау* жөнінде де ел арасына тараған аңыз бар. «Айбас ай жүреді апта жүреді. Бір жерлерге келгенде мінген атының тұяғы сөгіліп, арқасы ошақтай жауыр болып, мүлдем міністен қалған екен. Осынау жауыр аттың қалған жері содан бері «Жауыртау» атаныпты дейді қыр аңызы»¹⁴. Бұл – аңыз. Бірақ аңыздағы ақиқатты анықтай түсу керек. *Жауыртау*, *Жауырдың асуы* дегендегі *жауыр* аттың арқасындағы жара емес. *Жауыр* – анатомиялық атау, кәдімгі – жауырын. Қазіргі *жауырын* сөзі байырғы тіл деректерінде *йағыр* (жауыр) түрінде ұшырайды¹⁵. *Жауыр*, *жауырын* сөздері әуелде жарыса қолданыла келіп, дербес мағынаға ие болған: *жауырын* – «анатомиялық атау», *жауыр* – «ат арқасындағы жауыр». Бірақ тіліміздегі жарыспалы сөздердің барлығы бірдей мағыналық жақтан дараланып кеткен жоқ. Мысалы, *сауыр*, *сауырын* сөздерінің білдіретін мағынасы бір. Бұлардың үш буындысынан гөрі *жауыр*, *сауыр* тәрізді екі буынды көне түрі жер-су аттарына негіз болатындығы да назар аударады. Мысалы, *Сауырдың* тауы, *Сауыр Азия* (Орталық Азия) т. б.

Жер-су атауларын, онда өсетін өсімдік, жүгірген аң, ұшқан құсын өлеңге қосып, өнер жарыстыру – Жетісу өңірі айтысының ерекше түрі. Сондай айтыстарда сол өлкедегі өзен-су немесе тау, қоныс атауларын жүйесімен баяндап, жіпке тізгендей етіп айтып шығу шарт. Егер айтысушылардың бірі ондай атаулардың бірін қалдырып кетсе, әріптесінен ұтылғаны. Ел аузынан жазылып алынған сондай айтыстардың бірінде:

«Тау-таудан Талғар таудың басы биік,
Тұрады *Алмалытау* оған тиіп
Көктауды көлденеңдеп өлең кылсам,
Күнге күйіп *Шұбарағаш* күнге күйіп.
Көрінген бұдан былай *Лабасы*
Іленің Алтынемел бергі қасы.
Көктауды көлденеңдеп өлең кылсам,

Быжының Өгізөкірген, Үңгіртасы.
Жайлауы біздің елдің Сарыжазық
Көпшілік кедейлерге болған азық» –

14А. С е й д і м б е к о в. Күнгір-күнгір күмбездер. Алматы, 1981, 91-бет.

15 Древнетюркский словарь. 224-бет.

делінеді. Осы тәрізді айтыстар мен өлең-жырлар ертеде жеткіншектерді ел біліп, жер тануға баулыған. Ондай айтыс, өлеңдерді естіп, көңіліне тоқып өскен жас туған жер, кеңістік, бағыт-бағдар туралы ұғымын кеңейте түскен. Тілдің қазақ топонимдері деп аталатын лексикалық байлығы тек ауыл-аймақтағы атаулардан ғана құралмайды. Тілімізде кейбір географиялық атаулардың оқулықтарда, ғылыми әдебиетте, мерзімді баспасөзде ресми қолданыста кездесетін атауларынан басқа халықтық нұсқалары да, ескі мұралар тілінде кездесетін көне түрлері де бар: Византия – *Үрім, Рум*; Кавказ – *Қап*; Иран – *Ажам*; Қытай – *Шын*; Дамаск – *Шам*; Қызыл теңіз – *Күлзім*; Палестина – *Қінған*; Шри-Ланка (Цейлон) – *Сэрәнділ* т. б. Бұлар – халықтың байырғы кезде шартараптағы елдер жайында білігінен бүгінгі ұрпаққа хабар беретін деректер. Байырғы атауларды (топонимдерді) әсіресе тарихи тақырыпқа жазылған повестерде қаламгерлеріміздің көркемдік мақсатта қолданып отыруының өз ұнасымы бар.

Тіл-тілдегі лексикалық байлықтың бір алуаны – кісі есімдері. Кісі есімдері, бәрімізге белгілі, (атауыштық қызметтен басқа) лингвистикалық, тарихи, этнографиялық информацияға бай. Ел ішінде небір қызықты сөздерден қойылған кісі есімдері бар. Ондай есімдерді әсіресе ертегі, жыр мұраларынан да кездестіреміз: *Төстік, Көкше, Қосай, Тарғын* т. б. Осы тәрізді «азан шақырып, қазанның құлағын қағып» қойған ат, әр түрлі қызық есімдер тек «көз тию» немесе өзге де діни наным, сенімге ғана емес, ел ішіндегі байырғы салт пен дәстүрлерге де байланысты болып жатады. «Қорқыт» жырында ұланға бірінші ерлік қадамын жасағанша ат қойылмайды. Оғыз бен қыпшақтарда, тағы басқа түркі тайпаларында ұлан белгілі сыннан өткенше, бірінші ерлік ісін өзі көрсетпейінше – оған ат қойылмаған. Ол 12-14 жасқа дейін шартты атпен (Боқмұрын, Итбай) жүрген. Немесе ұланның көрсеткен ерлігі, жаужүректігіне орай оның есіміне түрлі эпитет сөздер (*батыр, ер, қабылан* т. б.) қосылып айтылатын болған: «Сүйініштің жасы қырыққа келгенде бала көрмей жүріп барып бір балалы болады. Ол баланың атын ноғайлы елі жиналып отырып: «Арғы атасы Қарадөң, одан туған Жұбаныш, өз әкесі Сүйініш қатарынан асқан ерлер еді. Мұнан туған бала да ер болар, мұның атын Бегіс қоялық. Егер ер болса, қатарына ер атағын қосармыз», – деп ойлайды да, бұның атын Бегіс қояды» («Қарадөң батыр»).

Ана тіліміздегі сөздердің тағы бір ерекше тобы бар. Бұл топқа жататын сөздер халықтың байырғы өткен өміріне байланысты салт-сана, әдет-ғұрып, дәстүр, билік жүргізу, сот құру, шаруашылық ұйымдастыру т. б. әрқилы қоғамдық институттарға

қатысты. Зерттеуші небір тарихи документ, археологиялық деректер арқылы қоғамдық институттардың принциптерімен заңдарын ашады. Ал тарихи, археологиялық деректер үнсіз қалған тұста ше? Онда сөздер сөйлейді. Мысалы, *сауын айту*. «Күні кешеге дейін қазақ қауымында сауын айту дәстүрі болған. *Сауын айту* – жай хабар айту емес, белгілі бір салттың ритуалы ретіндегі хабар. Сауын айтылған жақ сол үлкен жиынға өз үлесін, өз қатысын көрсетуге тиіс болған. Сондықтан сауын кез келген адамға емес, байлар мен билерге, батырлар мен белділерге айтылады, олар сол ұлы жиынға өз үлестерін қосқан. Саба-саба қымыз бен сойылар малын, бәйгеге шабатын жүйріктерін, күреске түсетін балуандарын т.т. апарды. Бұл тіркестегі *сауын* сөзінің *сауу* етістігіне қатысы жоқ. Оның түбірі – көне түркі тілдеріндегі саб/сап (5au) сөзі... қазақтың *сауын айту*, *сөз саптау* мен *сәуегей* сияқты сөздерінде сақталып қалған». *Сауын айту* тіркесінің «хабар айту» деген мағынасы кейбірімізге бейтаныс болмағанымен, қоғамдық термин функциясында жұмсалғандығын осындай зерттеулер арқылы танымыз.

Тіліміздегі көптеген сөздің дыбыстық тұрпаты, байырғы мағыналары өзгеріп, жаңа мазмұнға ие болып жатады. Ондай өзгерістер көбіне-көп тіл-тілді салыстыру, байырғы жазба тіл деректеріне сүйену т. б. арқылы анықталады. Қазіргі *дарқан дала*, *дарқан дастарқан*, *дарқан адам* т. б. тізбектегі айтылатын көтеріңкі лептегі *дарқан* байырғы мағынасынан өзгеріп қана қойған жоқ, терминдік функциясын жоғалтқан сөз екен. «*Дарқан* сөзінің бастапқы мағынасы – қару-жарақ, сауыт-сайман жасайтын шебер, ұста. Мұндай ұсталар – хан, батыр-бағландардың қолдан-қолға тигізбейтін адамдары. Барабара бұлар барлық алым-салықтан босатылып еркін жүріп, еркін тұратын қауым мүшелеріне (сословияға) айналды. Тіпті кейбір шығыс елдерінде *тарқан* деген атақ, лауазымдар пайда болды. Ұсталарға тиген осы бір емін-еркіндік, бостандық, қолы жеткен молшылық, баршылық – осының бәрі бұл атауды жаңа мағынада қолдануға себеп болды. Тіліміздегі *дарқан* сөзінің емін-еркін, кең-мол деген «жаңа» мағынасы о бастағы «ұста», «шебер» деген ұғымнан қанша қашықтап кеткенің де, бірақ белгілі байланысын үзбегенін де түсінуге болады» (проф. Қайдаров Ә. Т.).

СӨЗ ТАЗАЛЫҒЫ

Тіл мәдениетіне қажетті аса маңызды сапалардың бірі – сөз тазалығы. Сөз тазалығы дегенде алдымен ойымызға оралатыны тіл тазалығы, сөзімізде бөгде тілдік элементтердің болмауы. Бірақ әдеби тілімізде өзге тілдерден енген сөздер, тіпті сөз тудырушы қосымшалар да бар екені мәлім. Ондай құбылысты тіл-тілдің барлығынан дерлік кездестіруге болады. Өзге тілден сөз алмаған, ауыс-түйістігі жоқ «таза» тілдер кемде-кем.

Сөздердің мәдени лексика деп аталатын тобына жататын *дәптер* сөзі әуелде грек (*дифтера*) одан, иран тілдері (*дафтера*) арқылы түркілер мен монғол (*дэвтэр*), тибет (*девтһер*) тілдеріне тараған. Мұндай мәдени лексика тіл-тілдің барлығында дерлік кездеседі деуге болады. Бірақ өзге тілден енген сөздердің кейбірі төркін тілдегіден өзгеше мағынада жұмсалып жатады. Мәселен, *стилистика* (пән аты) тәрізді сөздің қазіргі мән-мағынасы көпшілікке түсінікті. Француз тілінен тараған бұл атау ертедегі гректердің «*Stylos*» сөзімен төркіндес. Ол – «ұшталған таяқша» деген мағынаны білдіреді. Ол кезде балауыз жағылған тақтайша жазу-сызу үшін пайдаланылған. Ойды дәлірек жеткізу үшін таяқша арқылы тақтайдағы жазуды әлденеше өшіріп, қайта жазуға, түзетіп отыруға да тура келген. Таяқшаны (стильді) пайдалана білу өнері кейіннен сөз шеберлігін, тіл мәдениетін арттыра түсу деген мағынада ұғыныла келіп пән атауы ретінде қалыптасқан.

Өзге тілден еніп, заңды түрде орныққан осы тәрізді сөздерден кейбіреудің дағдысына енген мүкістіктер (*остановқаға барамын, субботада* келді, *звонит* ет т. б.) мүлде басқа. Дағдының да дағдысы бар. Жұртшылық қабылдаған, тілде орныққан, дағдыға енген шет тілдік сөздің орны бөлек. Ал ондаймен санаспай, бөгде «элементтерді» оңды-солды жұмсау сөйлеушінің сөзге ұқыпсыздығын көрсетеді.

Ана тілге деген сүйіспеншілік, ыстық сезімнің лебі таза сөйлеуден де байқалып тұрады. «Ана тілің, қайткенде де, ана тілің болып қала береді. Жан-тәніңді салып сөйлеген кезде, басыңа бірде-бір француз сөзі келе қоймайды, ал жарқылдата сөйлеуді қаласаң, оның жөні бір басқа», – дейді Л. Толстой. Бір тілден екінші тілге сөз енуі тәрізді ауыс-түйістердің болуы – тіл-тілде кездесетін құбылыс. Сондай-ақ мұндай ауыс-түйістік ұғымдарда да болады. Ондай ұғымдар калька тәсілімен аударылып та алынады. Орыс тіліндегі *земледелие* сөзі, зерттеушілердің көрсетуінше, латын тілінен алынған калька, (қазақша *егіншілік*), ал *принять меры* француз сөзінің көшірмесі, (қазақша *шара қолдану*) т. б. Мұндай мысалды келтіре берсек, калька сөздердің не бір түрлерін табуға болады: *қанатты сөздер* (крылатые

слова), *қарулы күштер* (вооруженные силы), *ақтар* (белые) *қызылдар* (красные), *жартылай қорғаушы* (полужащитник) т.б.

Ел мен елдің аралас-құраластығы, қарым-қатынасының барысында бір тілден екінші тілдің сөз алуы, жаңа ұғымның пайда болуы тәрізді заңды құбылыстың шылауында ілесіп жүрген жөнсіз калькалар тіл тазалығына нұқсан келтіреді. Тіл мәдениетін сөз еткен мақалаларда *жарты арал* (дұрысы *түбек*), *аналық қой* (дұрысы *саулық, саулық қой*), *елу бас қой* (*елу қой*), *қой өсіруші совхоз* (дұрысы *қой совхозы*) тәрізді көзсіз калькалардың тіл шұбарлау екендігі орынды көрсетіліп, дұрыс сыналып та жүр.

Белгілі бір халықтың жасаған мәдени қазынасы, рухани мұрасымен екінші бір халық аударма арқылы да танысады. Тіл ұстартып, көркем ойды ұштайтын, халық пен халықты табыстыратын, мәдениет пен мәдениетті жалғастыратын – аудармашылық өнер. Аударма әдебиетті қаламгерлер алтын көпір деп атайды. Әсіресе СССР халықтары үшін орыс тілінің бұл саладағы қызметі өлшеусіз. «XX ғасырдағы ұлы шығармалардың бірі» (Луи Арагон) деп танылған «Абай жолы» эпопеясының 30-дан астам тілде сөйлегені белгілі. Орыс тілі өзге елді қазақ әдебиетінің М. Әуезовтей классигімен таныстырды. Ал қазақ оқушылары орыс тілі арқылы шығармалары ана тілімізге аударылған дүние жүзілік әдебиеттің жарқын жұлдыздарымен танысып, бауырласып өсті. Аудармашылық – үлкен өнер. Ондай өнерлі қолдан шыққан еңбектерде кей сөздің мағынасы қайта жаңғырып, жаңа қызмет атқарып жатады. Аударма әдебиет арқылы бір тілден екінші тілге жаңа сөз, жаңа ұғым да енеді. Тілді нәрлендіру, байытудың бір кезі аударма әдебиет деп есептейтіндер өз пікірлерін осыларға сүйеніп айтса керек.

В. И. Ленин ғылыми коммунизмнің негізін салушылар – К.Маркс пен Ф. Энгельс еңбектерін, түпнұсқадағы пікірлерін дәл, мүлтіксіз аударудың маңыздылығын көрсетіп отырған. «Коммунистік манифестің» кейбір жерлерін В. И. Лениннің өзі түпнұсқа тіліне сәйкестендіріп қайта аударған болатын. Ф. Энгельс пен В. И. Ленин түпнұсқадан алшақ кететін еркін аудармаға, сөзбе-сөз, сіреспе аудармаға мүлде қарсы болған. Өйткені еркін аударма түпнұсқадағы ой, пікірді дәлме-дәл бере алмай, бұрмалап жіберсе, сіреспе аударма, орынсыз калька мазмұнды бұлдыратып, айтылар ойды түсініксіз етуі мүмкін.

Өзге халықтың тілінде кездесетін мақал-мәтел, тұрақты сөз тіркестерін тәржімалауда белгілі аудармашыларымыз осындай тәжірибені орынды ескеріп отырады.

Көркем әдебиет пен қоғамдық-саяси әдебиеттерде кездесетін калька-фразеологизмдердің саны да едәуір. Әсіресе қоғамдық-саяси әдебиеттерді аудару барысында орыс тілінен калька жолымен

алынған *балықшы балықшыны алыстан көреді* (рыбак рыбака видит издалека), *ештен кеш жақсы* (лучше поздно, чем никогда), *лай судан балық аулау* (ловить рыбу в мутной воде) т. б. сөз тізбектері тілімізде тұрақты қолданысқа айналды. Марксизм-ленинизм классиктері еңбектерінде кездесетін кейбір өрнекті сөз орамдарын аударуда тәжірибелі тәржімашыларымыз, белгілі журналистеріміз калька тәсілін де кәдеге жаратқан. Орыс тіліндегі кейбір тұрақты сөз тіркестерінің қазақша баламасы бола тұра, журналист, аудармашыларымыз түпнұсқа тіліне жақындай түсу мақсатымен *волков бояться в лес не ходит* – *қасқырдан қорыққан тоғай араламас* (шегірткеден қорыққан егін екпес); *не приметит слона – көрмес пілді де көрмес* (*көрмес түйені де көрмес*); *черепаший шаг – тасбақа аяң, адым* (*өгіз аяң*) т. б. аударды. Көркем әдебиет, саяси публицистикалық әдебиетті тәржімалауда аудармашыларымыз алдымен халық тілінен дәлме-дәл балама іздейді. Әсіресе тұрақты сөз тізбектерін қазақшалауда олар калькаға орынсыз бара бермей, халық тілінен дәлме-дәл балама таба білді: *своя рука владыка – қазаншының еркі бар, қайдан құлақ шығарса; откладывает в долгий ящик – сөз бұйдаға салу; утопающий и за соломенку хватается – суға кеткен тал қармайды* т. б.

Аударма әдебиет арқылы тұрақталып, тілімізде тиянақ тапқан қолданыстардың қатары соңғы жылдарда *тарих сахнасына шықты; екі арасын қытай қорғанымен бөліп тастауға болмайды; америка ашты* (ашқан жоқ); *екінші тыныс* (мартен пешінің екінші тынысы) тәрізді тұрақты тізбектермен көбейе түсті. Осындай тізбектерден тіл шұбарлайтын тіркестерді ажырата білу – сөз тазалығына қойылар талаптың бірі. Кейінгі жылдарда тіл шұбарлайтын тіркестің мынадай түрлері ұшырай бастады: «Ол түнгі тосқауыл рейдіне қатысушылардың қоғам мүлкіне қол сұғушыларды қалай *су бетіне шығаратынын* соңғы екі-үш жыл ішінде көп естіп те, оқып та жүрді»; «Бүкіл адамзатқа келген қару ешқашан бір елдің ішкі ісі болмақ емес. Ондайды «ішкі іс» деп сылап-сипаушылар американдық саясатының *диірменіне жел береді*»; «Қаламқас поселкесінің аумағы ат шаптырым. Көшпелі вагондар, *егіз тамшыдай* ұқсас үйлер», «*мәселені қабырғасынан қою*» т. б. Осы мысалдардағы *су бетіне шығару, диірменіне жел беру, егіз тамшыдай* тәрізді тіркестер, сырты қазақша болғанмен, кез келген оқушыға түсінікті ме? Тіпті оқушы автордың айтпақ ойын әйтеуір аңғарғанмен, мұндай тіркестерді екінші бір тілдің көмегі арқылы зорға түсінсе керек. Содан кейін ғана *су бетіне шығару* дегеннің «бет пердесін ашу» екенін, *диірменіне жел берудің* «отына май күй» екенін, *егіз тамшыдай* деп отырғаны «егіздің сыңарындай» деген сөз екенін байқайды. Оқушысын бұлайша шатастыру – сөз шұбарлау. Тілімізде осы ұғымдардың дәлме-дәл баламасы бола тұрса да, оны елеусіз қалдырып, өзге тілдегі бейнелі

қолданыстарды сөзбе-сөз қазақшалай беру түсініксіз, тіпті түсінікті бола қойғанның өзінде әсерсіз, нәрсіз сөз тізбегін құр көбейте түсер еді. Мазмұн-мағынасы шала-шарпылау ғана ұғынылатын, бедер, өрнегінен айрылған мұндай тіркестер сөз тазалығына мүлде жат элементтер.

Қазақ әдеби тілінің байып, әрленіп отыратын негізгі арналарының бірі – жалпы халықтық тіл. Жалпы халықтық тілдің бір түрі – диалект. Диалектизмдердің әдеби тілге қарым-қатынасы бір жақты ғана деп үзілді-кесілді айтуға болмайтыны белгілі.

Қазақ әдеби тілінің жалпыға ортақ қасиеті – тұтастығы, бірлігі. Бұл – ғасырмен өлшенетін ұзақ уақыттың жемісі. Ал оны елестермей, әркім өз аулына тарта сөйлесе, әдеби тілдің ұзақ жылдар бойы қалыптасқан тұтастығы мен бірлігіне нұқсан келмей ме? Ал бірлік, ынтымақ – ұлы күш. Міне, тіл тазалығы дегенді әдеби тілдің бірлігі мен тұтастығы үшін күрес деуге болады. Бірақ диалектизмдердің әдеби тілге қатынасының екінші жағын, аса мәнді жағын ескермеу әдеби тілді нәрлендіретін, байытатын арналы бұлақтың көзін жапқанмен бірдей көрінер еді. Тілден заңды түрде орын алуға тиіс ұғымдар, зат пен құбылыс атаулары әдеби тілде болмай жатса ше? Ондайда жергілікті сөздер әдеби тілдің керегіне жарап, мұқтажын өтеуі мүмкін.

«Қазақ говорларында кәдеге жарайтын, тіліміздің, лексикамыздың баюына қажетті, ал әдеби тілде баламасы жоқ сөздер кездеседі.

Мысалы, мал егіз тапса, *егіз* дейміз, үшеу, төртеу тапса, оны бір сөзбен атайтын әдеби сөз жоқ. Ал Ақтөбе, тағы басқа облыстарда мұны *үшен*, (*үшем*), *төртен* дейді. Еркектің көйлегін де, әйелдің көйлегін де *көйлек* дейміз. Ал Жетісу тұрғындары әйелдердің көйлегін *көйлек* дейді де, еркектің көйлегін *жейде* деп екеуін екі атаумен атайды. Сол сияқты *зембіл* (*носилка*), *арасан* (*минералды бұлақ*) деген сияқты говорлық атаулар бар. Әдеби тілімізді байытатын осындай сөздерді орнықтыруға, қалыптастыруға тиістіміз»

Әдетте, әдеби тілдің өзге тармақтарына қарағанда, көркем әдебиет тілінде жергілікті ерекшеліктерді, сөйлеу тілінің әдеби түрінен тысқары жатқан элементтерін қолданудың үлкен мүмкіндіктері бар. Мұндайда бейәдеби элементтер (әдеби тіл нормасы ретінде танылмаған шет тілдік сөздер, диалектизмдер, ауызекі тілге тән, қарабайыр сөздер) екі түрлі қызмет атқарады. Біріншіден, олар ең алдымен коммуникациялық қызмет атқарады (ойды хабарлау, сөзімді білдіру т. б.). Екіншіден, эстетикалық қызметте жұмсалады. Белгілі қаламгерлеріміз әдеби тілден тысқарылау жатқан бейәдеби элементтерді кейіпкер тілін даралау, тілдік мінездеме беру, персонаждардың білім дәрежесін, ой-өрісін, мәдени деңгейін көрсету, ауызекі тілге тән сипат беру мақсатымен эстетикалық жүк

арта қолданады. Бейәдеби элементтерді ретсіз, жөн-жосықсыз қолдану тіл көркемдігіне нұқсан келтіреді. Өйткені *бойлай, бәткерде қылу, шекейін* дегендердің әдеби тілдегі баламасын толық бере алатын, жалпыға ортақ эквиваленттері бар (*үнемі, әшкереледі, дейін, шейін*). Мұндай сөздер эстетикалық қызмет атқарып тұрса, онда әңгіме басқа ¹⁶.

Бейәдеби сөздердің көбіне диалогта қолданылуы да жайдан-жай емес. Шебер құрылған диалогтан оқушы түсінер нәрсе аз болмайды. Кейіпкер кім, ескінің көзі ме, жаңаның өзі ме? Білімі мен білігі қандай? Автор кейіпкердің аузына түзу сөз салып отыр ма? Әлде әдейі бейәдеби сөздермен бұра тарта сөйлетіп отыр ма? Қысқасы, қалауын тауып қолданса, кейіпкер тілінде кездесетін бейәдеби сөздер шығармаға әр береді.

Ешбір оқушы ондай шығарманың тілін сөз шұбарлау деп түсінбейді. Кейіпкер тілінің сипаты да әр түрлі. Олар бірде қысқа қайырым, диалогқа құрылса, бірде кейіпкердің ой тербеп, сыр қозғайтын, сөзім күйін ақтаратын толғаныстары арқылы да беріледі. Ондайда жазушы диалектизмге де, сөйлеу тілінің әдеби түрінен тысқары жатқан өзге де тілдік амал-тәсілдерге жүгінуі мүмкін. Тәжірибелі қаламнан шыққан шығармаларда бейәдеби сөздер эстетикалық қызметте жұмсалып, жарасымын тауып жатады. Енді бір шығармаларда бейәдеби сөздерді қоюлата қолданудан оқушы жасандылықты, кейіпкер табиғатына үйлесімсіздікті аңғара бастайды. Журналдарымыздың бірінде жарияланған бір повесте *нәйеті, кермалдасып, шеккі емес, бәткерде қылды, кеспір, үзір* т. б. деп сөйлейтін кейіпкерді ұшыратасыз. Институт бітірген, жас шамасы қырықтан енді асқан жетпісінші жылдардың білімдар жігітінің аузына автор осындай сөз салып, ерекше сөйлеткен сайын, шығарманың шынайылығына оқушы күдік келтіре бастайды. Ой тұтастығы бұзылып, сөзім селкеуленеді. Сырт қарағанда, бейәдеби элементтерді қолданудың шарты бұзылмаған да сияқты. Бірақ оларды қисапсыз көп қолдану, орынсыз жұмсау оқушының эстетикалық талғамын мұқалтады. Ондай халдегі оқушыға сөз өнерінің де әсері айтарлықтай болмайтыны белгілі.

Сөйлеуде немесе жазуда болсын әр сөз айтылар ойға, мазмұнға қатысты болып, мағыналық жүк арқалап тұруға тиіс. Бірақ кейбір адамдардың сөйлеу дағдысында сөз тазалығына нұқсан келтіретін, сөзді әсерлілігінен айыратын «қызметсіз» қыстырынды сөздер жиі кездеседі. Сөз арасында қызметсіз қыстырылып жүретін *жаңағы, кетіп, әлгі, мәселен, ал енді, сонымен* тәрізділерге аузы үйір адам

16 Ғ. Қ а л и е в, Ш. Сарыбаев. Қазақ диалектологиясы. «Мектеп» баспасы, Алматы, 1979, 38-бет.

тыңдаушысын мезі етеді. Ондай сөздің керегінен кебегі көп болып жатады. Әсіресе сөйлеушінің айтар ойы айқын болмай, өзі сөз етіп отырған жайдан түсінігі бұлдыр болған кезде, сүреңсіз сөздер киліккіш келеді. Сөз тазалығын сақтауға талаптанған адам белгілі бір мәселе жөнінде әңгіме қозғамас бұрын сөйлейтінін кесіп-пішіп, ой елегінен өткізіп алып, жұрт алдына шығады. Тіл тазалығын сақтауға талаптанған адам сөз арасын ыбырсыта бермейді.

Сөзді «қызметсіз» жұмсап, тіл шұбарлаудың тағы бір түрі бар. Ол біреуге байқалса да, біреуге байқала бермейді.

«Мал төлдету ісін шығынсыз іске асыруды қамтамасыз еттік», «Бұл – аудандағы аса ірі көрсеткіштің бірі болып табылады», Мұнай көзін іздестіру жұмыстары одан әрі жүргізілуде» тәрізді сөйлемдерді радио, телевизия хабарынан кездестіреміз. Осындай тіркестерді «қызметсіз» сөздерден арылтып, етек-жеңін ықшамдап құруға болмас па еді? *Мал төлдету шығынсыз аяқталды.* Бұл – аудандағы ірі көрсеткіштің бірі, *мұнай көзін іздестіру одан әрі жалғастырылуда* деп, тізбекті басы артық тіркестерден арылтсақ, орны ойсырап қалмайды. *...Болып табылады, болып саналады, бірінен саналады* дегендер қызметсіз тұрған қыстырындылар. Сөйлемді әрдайым *болып табылады, болып саналады, бірінен саналады* тәрізді тіркеске құрудан гөрі, есім баяндауышқа аяқтаудың тиімді көрінетін кездері бар. Мұндай құрылымнан жинақылық байқалып тұрады. Ондай қасиетті сыралғы қалыптасқан мақал-мәтелдердің құрылымынан да байқаймыз. Мысалы, *«сөздің көркі – мақал, жігіт көркі – сақал.* Осыны тіпті «болып табыладыға» үйір адамның өзі *«сөздің көркі мақал болып табылады, жігіт көркі сақал болып табылады»* демес еді.

Аз сөзбен көп мағынаны жеткізу – сөз мәдениетінің бір қыры. Бірақ қысқа баяндаудың бәрі шеберлік емес. Шеберлік аз сөзге көп мағына сыйғыза білуде ғой. Сонда ғана сөз қысқалығы тіл мәдениетінің мәнді бір қырына айналады. Француздың белгілі ғалымы, жазушысы әрі философы Блез Паскальдың «Провинция тұрғынына хат» шығармасындағы «Қысқа жазуға уақытым болмағандықтан, хатты ұзыннан-ұзақ жазуға мәжбүр болып отырмын» деген сөзін К. Маркс қатты ұнатқан екен. Шындығында, белгілі бір ойды ойсыратпай жеткізу, басы артық қолданыстардан сөзді арылтып отыру, аз сөзбен көп мағынаны білдіру оңай емес, оған аз уақыт кетпесе керек.

Сөйлеу тілінде «ауытқу көп, дәлдік аз» дегенді желеу етпей, ондағы ықшамдылық, үнемділік тәрізді қасиеттерді жетілдіре отырып әдеби тілді орнықтыра берсек сіреспе тіркес, қызметсіз қолданыстардан тіліміз тазара түсер еді. Елімізде мыңдаған ұстаз, миллиондаған шәкірт бар. Тәжірибелі ұстаз шәкірттеріне айтар ойын сірескен жансыз тілмен емес, икемді, орамды тілмен жеткізеді.

Ондайда ол кітаптағыдай сөз оралымын, сөйлем құрылымын беталды қолдана беруден гөрі сөйлеу тілінің амал-тәсілдеріне де арқа сүйейді. Алайда ұстаз алдында бастан аяқ бір сарынмен сөйлейтін оқушылар да кездеседі. Оның сөйлеу тілін дұрыс арнаға салып, шұбырынды сөз, сіреспе тіркес, түрлі қыстырындылардан тазартып отыру – ана тілін ардақтай білетін әрбір ұстаздың қасиетті борышы.

СӨЗ ДӘЛДІГІ

Сөйлеудегі (сондай-ақ жазудағы) дәлдікті қалай ұғамыз? Әдетте сөйлеушінің сөзіне риза болып, айызы қанған адамның «дәл айтты, тауып айтты» деп, өзгенің сөзіне баға беріп отыратын кездері бар. Рас, ондай сөйлеуші өз ойын өзгелерге дәл жеткізе алмаса, жаңағыдай бағалаудың болуы да мүмкін емес. Сондықтан әсерлі айтылған сөзді «дәл айтты, тауып айтты» деп түйеміз.

Бұл – сөз дәлдігі жөнінде әдеттегі түсінігіміз. Мұнда нақтылықтан гөрі жалпылық басым. Ал сөз дәлдігі деген лингвистикалық терминнің бұл түсінікпен дәл келетін тұстары да, одан өзгешелеу ұғынылатын жерлері де бар.

Қазақ тілі мәдениетіне байланысты жазылған мақала, зерттеулердегі пікірлерге қарасақ, сөз дәлдігі деген коммуникациялық сапаға қойылар талап әр түрлі екен. Солардың бірі – сөздерді тілдегі мағынасына лайық қолдану. Әсіресе ауызға жиі алынып, жаза басқан қаламның көп сыналатын жері де осы. Сөзді тілдегі мағынасына сай талғап, таңдамай қолдана салудың баспасөз беттерінде кездесетін кейбір мысалы мынадай, «Бұл колхозда мен келген кезде *қой басын өркендетуге* мән берілмей келеді екен» (журналдан).

Осындағы шырқы бұзылған қолданысқа назар аударсаңыз, дәл айтуға «мұқтаж» болып тұрған сөздердің мен мұндалап тұрғандығын байқайсыз. *Қой шаруашылығын өркендету* деп айтуға болатындығы белгілі, ал *қойдың басын қалай өркендетуге* болады? Әңгіме қой санын көбейту жөнінде емес пе?

Сөздерді өз мағынасына сай қолданбау, дәлдіктен көз жазып қалу, әсіресе басқалардан гөрі дыбысталуы ұқсас, бірақ мағынасы әр басқа, немесе бір түбірден тарап, дербес мағынаға ие болған сөздерді (паронимдерді) жұмсауда жиі кездеседі: «Енесі сүйектерін *сырқыратып* орнынан қозғалды» (кітаптан); «Жігіт жусан иісіне *еліктеп*, мас болғанын сөзбеді» (журналдан); «Мүйізден *зерделенген* сандықтың құрсау қаңылтырлары ғана жатыр» (журналдан). Бұл жерде *сырқыратып* емес, *сыртылдатып*; *еліктеп* емес, *елітіп*; *зерделенген* емес, *зерленген* деп қолданып, дыбысталуы ұқсас сөздердің мағыналық парқын ажырату кімге де болса қиын емес тәрізді. Онда неге тегіс жерде сүрініп, сөзімізден ақау жіберіп жатамыз? Оның себебі біреу-ақ: ол – сөз қолданысымыздағы ұқыпсыздық. Ұқыпсыздықтың салдарынан дәлдіктен айрылып, сөздерді бірінің орнына бірін сапырылыстырып жұмсау тек *шоқы* – *шұқы*; *тынық* – *тұнық*; *ауа* – *әуе* тәрізді паронимдерде ғана кездеспейді. Сөз – болмысты бейнелейді. Сөз – шындықтың санамызда сәулеленуі. Айналамыздағы заттар мен құбылыстар сөз арқылы таңбаланады. Осыған сәйкес бізді қоршаған «құбылыстар» мен «сөз» арасында белгілі бір қатынастың бар екендігін аңғарамыз.

Ол қатынасты «зат» («құбылыс») – «сөз» (сигнификат) түрінде бейнелеуге болады. Кейде сөз дәлдігін сақтай алмай, көз жазып қалуымыздың үлкен бір себебі «зат» («құбылыс») пен «сөз» арасындағы байланысты жете тани алмауымыздан. «Сөзді» білмесек, сол сөздің қандай заттың (құбылыстың) таңбасы, бейнесі екендігінен бейхабар болсақ, сөзді сол заттық (денотаттық) мағынасына сай қолдандық деп айта алмас едік. Кейде сөзді дәл қолдана білмеуіміздің себебі «зат» – «сөз» қатынасын дұрыс ұқпауымызға байланысты. Енді сөзді дәл қолданбаудың мынадай мысалына назар аударайық. «*Өліарада* ауа өңі өзгеріп сала берді. Шалқалаған жаңа ай шағырмақтанып, күн қабағы кәдімгідей салыңқы тартқан» (газеттен); Берекелі күздің *аңқылдап алтын күрек желі есті*» (газеттен); «*Әкеңмен тумалас Қоңырбай деген нағашың бар*» (газеттен). Осылайша сөзді дәл, орынды қолданбау қатеге ұшыратады, тіпті сөйлеушіге абырой әпермейтіндей күлкілі жағдайға душар етеді. Мысалы, әкеммен тумалас адам нағашы болушы ма еді? Ал *өліара* сөзіне келетін болсақ қазақ ұғымында *өліара* деп ескі ай мен жаңа айдың қараңғы аралығын айтады. *Өліарада* ай көрінбейді, ай көрінетін кез *өліара* деп аталмайды. Ал *алтын күрек* деген тіркесті автор сірә де метафоралық қолданыс деп ұқса керек. Қар кетіріп, жер бетін дегдітетін жел *алтын күрек* деп аталады. Оны жазда немесе күз бен қыста соқты деу сөз қолданысымыздағы үлкен ағаттық.

«*Өліарада ай көрінді*», «*Күзде алтын күрек есті*» деген баяндаулар әсіресе табиғаттың қыр-сырына қанық диқан мен малшы қауымды иландыра қоймайды.

Қазақ сөзінің байлығына қызығып, оны кәдеге жаратамын деу – жақсы талап, бірақ сол байлықты дәлме-дәл жұмсай білу де керек. Байқасақ, жылдың әр мезгілінде соғатын желдің өз атауы бар. Күздің қара суық күндері үйіріп соғып, тал, терек, емен мен үйеңкі жапырақтарын төгіп кететін жел – *жапырақ жел* деп аталады екен. Жылылық әкеліп, қыс бойы жатқан қасат қардың көбесін сөгетін желді тілімізде *ескек соқты* дейді. «Оңтүстіктің жылы желі, *ескегі соқты*. Осыдан бір ай бұрын соқса, жұрт оны «жыл әкелді», «игілік әкелді» деп, қуанышпен қарсы алар еді (М. Әуезов). Сондай-ақ шілде түсер шақта соғатын жел *керімсал* деп аталады. Мал бағып, егін еккен шаруа адамына *керімсал* – өте жайсыз жел. *Керімсал* тынбай соққан кезде, жердің отын күйдіріп, егінді қуратып та жібереді. Осындай жайсыздығы мен шаруаға тигізер кеселі көп болғандықтан, сол құбылысты білдіретін *керімсал* сөзі ауыс мағынаға көшіп «қиынқыстау кез» дегенді де бейнелейді:

Тайбурыл сонда сөйледі.

«Тауға бітер емен, тал

Кімге келмес *керімсал*
Наз бедеу атқа бітер жал»...

(«Қобыланды батыр»)

Егер ел ішінде айтылатын сөзге құлақ түре жүрсек, әр мезгілде жауған қардың да тілімізде өз атауы бар екендігін байқаймыз. Қыс бойы жатқан қар кетіп, жазғытұрым басталар шақта жауған қар *құс қанаты* деп аталады, сірә де, бұл сөз жыл құсының ұшып келер кезімен байланысты айтылса керек. Алғашқы жауған қардың бәрін емес, соның ішінде еріп кетпей тұрақтап қалатынын, қыс бойы жататын қардың басын *жолдас қар* деп атайды. Бұлардың ішінде қазақтың ерекше бөліп айтатыны – *наурыздың ақша қары*. Бұл атаулар тек мезгілге байланысты болса, қардың жұқалығы мен қалыңдығы, жаңасы мен ескісі, қаттысы мен жұмсағы т.б. қасиеттеріне қарай аталатын түрлері (*омбы қар, қасат қар, көбік қар, көкше қар, сіре қар* т. б.) қаншама?

Дәл сөйлеуге қажетті алғы шарттың бірі – мағыналас сөздерді, олардың деректі, дерексіз ұғымды білдіретін түрлерін талғап, таңдай білу. Оған көз жеткізу үшін, алдымен мынадай текстті оқып көрейік: «Жерқылаң мінген, қылаңнан киген екі жігіт кешкі салкынмен есіп жүріп кеткенде, кер бетеге, боз көденің арасынан зорға көрінгендей түстері де, жүрістері де көзге түспей, ұрлана жүруге бейімделіп апты» (М. Әуезов). Осы тексттегі *кер бетеге, боз көде* деген деректі ұғым атауларының орнына осы сөздермен мағыналас дерексіз ұғымды білдіретін *шөп* деген сөзді қойып, қайта оқып көрейікші. Сөйлемнің мазмұны өзгермейді. Ал әсері, әрине, алғашқы оқығанымыздай емес, тым әлсіз соғатыны бірден байқалады. Бұлай өзгертуден нені жоғалттық? Дәлдікті. «Шөп арасынан зорға көрінгендей» десек, дәлдік жоқ. Олай дейтініміз екі жігіт те жерқылаң ат мінген, жерқылаң киінген. Жердің түсі де *боз көде* мен *кер бетеге* тәрізденіп қылаңытып, Тоғжан ауылына бара жатқан екі жігітті сырт көзден жасырып тұр. Бұдан байқарымыз: деректі ұғымға тән сөздерді талдау арқылы да суреткер қаламы сөз дәлдігі деген сапаны дөп басқан.

Тілімізде, әсіресе байырғы мұралар тілінде (ертегі, жыр, эпостарда), мағынасын дәл ашып, анықтай түсуді керек ететін сөздер толып жатыр. Міне, сіз күрескер ақын Махамбет Өтемісұлының отты жырларын оқып отырсыз. «Ереуіл атқа ер салмай» дегендегі *ереуіл ат* тіркесінің мағынасы жайында газет-журнал беттерінде қызықты, пайдалы пікір таласы болғандығынан да бейхабар емессіз.

Ақын жырында мағынасын дәлірек ашуды, анықтай түсуді қажет ететін бұдан да басқа сөздер толып жатыр. «*Мінкен де мінкен, мінкен*

ер. Бұл сықылды неткен ер?» дегендегі *мінкен* сөзі нендей мағынаны білдіреді? Бұл тәрізді сұрау байырғы өлең-жырдағы көптеген сөздерге катысты. Көмескі сөздердің мағынасы дәлме-дәл ашылмай жатса, байырғы жырлардың тіл кестесі танылмай, оқушыға эстетикалық әсері, әрі мен нәрі әлсіреп жететіні белгілі. Рухани қазынаны танып-білудің бір кілті сөзде жатыр.

Сөз – белгілі бір зат пен құбылыстың атауы. Сөзді білгенмен оның қандай затты, құбылысты белгілейтінің білмеген, немесе шалашарпы ғана білген жан дәлдіктен көз жазып қалады. Кейде осы айтылғанға керісінше, зат пен құбылыстың дәл қалай аталатынын білмеу, не оған ден қоймау да, сөз дәлдігінен жаңылуға себеп болады. Ондай адам *бота* деудің орнына *түйенің баласы*, *атқа тұсау салды* деудің орнына *аттың аяғына арқан орады* деп сөлекет сөйлеп тұрады. Бұл – сөйлеудегі олақтық. Кейде көзге баттып тұрмағанмен, осыған ұқсастау мысалдарды газет-журнал беттерінен де ұшыратып қаламыз: *қой қырқушы*, *қозы тәрбиелеуші*, *қой төлдетуші*, *қой өсірушілер бригадасы*, *қызылша өсірушілер* т. б. Сөз дәлдігінен бұлайша ауытқу – тілімізде осы ұғымдардың қалыптасқан, орныққан атауларын (*қырықтықшы*, *сақпанышы*, *шопандар бригадасы*, *қызылшашы* т. б.) елеп-ескермеуден туған. Осы тәрізді мысалды кейде әңгіме, повестерден де ұшыратып жатамыз. «Шелегін жуып, сарайдан ішіне сабан тыққан теріні алды да, енесінің алдына тастады» (кітаптан). Автордың айтайын деп отырғаны – *тұлып*. Бұл сөз, рас, қазіргі кезде кейбірімізге бейтаныс болып та бара жатыр. Жас бұзаулаған сиырдың төлі өліп қалғанда, сол өлген бұзаудың терісіне сабан тығып (тұлып жасап) енесінің көз алдына әкеліп қоятын болған. Сонда сиырдың сүті қайтпай, сауғанда исініп тұрады. Міне, шаруашылық өмірдегі осы әрекет «алдамшы, жалған нәрсеге иланды» деген мағынаны білдіретін *құр тұлыпқа мөңіреді* деген тұрақты сөз орамының жасалуына негіз болды. Белгілі ағартушы ақынымыз Сұлтанмахмұт Торайғыров өлеңдерінде мынадай жолдар бар:

Елде егер жүрсең келмей ұмытпассың,
Сүйгенге сырттан кір сөз жуытпассың.
Тұлыпқа мөңіреген сиырдай боп,
Көрумен сүйген жарың мауық бассын.

Сөз дәлдігіне қойылар талаптың бірі – логикалық дәлдік.

Сөзді тілдегі мағынасына сай қолданумен бірге сөзде логикалық қайшылықтың болмауын да ескеріп отыру шарт. Сөздердің «бірін бірі терістейтін» қасиеті ескерілмей жатса, баяндауда жүйе болмай, қисыны кашады. «Кең, жарық залға қаз қатар орнатылған тігін машиналарының біркелкі *сырылдаған үні*

еңбек *маршы іспетті*» (газеттен); «*Бір отар ақтылы қойға ие болғанына жылдан асты*» (газеттен) «*Шаңқай түсте ауылға қарай бір топ атты-жаяулы қара құрымдай қаптап келеді*» (журналдан);

Ағады өзен күркіреп,
Ақ моншақ шашып тулайды.
Кұяды жаңбыр сіркіреп,
Тыңдайсың одан сан күйді.

(*Кітаптан.*)

Сырылдаған үн мен еңбек маршының үні, бір отар қой мен ақтылы қой, бір топ аттылы-жаяу мен қара құрымдай қаптап, құю мен сіркіреу дегендер мазмұны жағынан бірін-бірі теріске шығаратын қолданыстар. Өйткені *сырылдаған үн мен марш үні* оқушы үшін мүлдем екі басқа.

Ал *ақтылы қойдың* (фразеологизмнің толық түрі: *алалы жылқы, ақтылы қой*) мағынасы «мыңғырған, есепсіз көп қой» дегенді білдіреді, *қара құрымдай* сөзі де осы тәрізді, санын көрсетуге, есебін алуға болмайтын көптікті аңғартады. Ал жаңбырдың *сіркіресе құймайтыны, құйса сіркірмейтіні* өз-өзінен белгілі.

Бірақ тілімізде кей-кейде логикалық дәлдіктен арнайы ауытқу кейбір сәттерде жарасымды көрінеді; «*Күн ашықта басына бұлт үйіріліп жүрген жұмбақ жүрісті жан*» (газеттен); «*Күн жаумамай үстіміз су-су болып жүрісіміз мынау*» (кітаптан); «*Күндіз қолыңа шам алып іздесең де таппайсың*» (журналдан). Бұл тәрізді қолданыстардағы астарлы мағына, бейнелілік логикалық қайшылық арқылы, сөздердің бірін-бірі терістеуі арқылы жасалып тұр. Бұларды лингвистикада оксюморондар деп атайды. Оксюморондар бір басқа да, жаңылыс қолданыстан туып жататын логикалық қайшылық екінші басқа, олардың арасы, әрине, жер мен көктей.

Сырт қарағанда кейбір тұрақты тіркестерде де логикалық үйлесім жоқтай көрінеді.

*Ант ішіп күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып, тіленген малы құрсын, –*

дейді ұлы Абай. Осы өлеңдегі *ант ішті* тіркесі «жанын бере қарғанып-сіленді» деген мағынаны білдіреді. *Ант* сөзінің *серт, уәде, шарт* тәрізді сөздермен мағыналас екендігі белгілі. Бірақ *серт, уәде ішті* демей, *ант ішті* дейді. Сонда *ант ішу* қалай? Бұлай деу логикалық дәлдікке жатпайды ғой деген күдікті ой

келеді. Бірақ сөз тарихынан құлағдар адам бұл жерде ешбір қайшылықтың жоқ екендігін байқайды.

Ерте заманда бір-бірімен анттасқан адамдар серт етіп бір ыдыстан су ішісетін салт болған. Оны *ант су* деп атаған. *Ант ішті* тіркесі *ант су ішті* дегеннің ықшамдалған түрі. Бұл тіркес байырғы өлең-жырларда *қасам ішті* (*қасам* – араб сөзі) түрінде қолданылады:

Ноғайлыны шаппаққа
Қалмақтар ішті *қасамды*

(«Қамбар батыр»)

Дұрыс қиыстыра білсе, сөзге сөз рең береді. Сөз бен сөз тіркесіп барып рең алады. Кейде сөздің осындай талғампаз қасиетін ескере білмесек, сөз дәлдігіне нұқсан келеді. «Комсомол комитеттерінің алдында жастарды жаппай *жасампаз* жұмысқа (?) жұмылдыруда әлі де көптеген міндеттер тұр (газеттен). Әдетте, реңі көтеріңкі сөз (еңбек) реңі жоғары сөзбен (ардагер) тіркес құруға бейім тұрады. Солай болғандықтан да *еңбек ардагері* тәрізді сөз орамдарының еш олқылығы жоқ. Ал *жұмыс ардагері* десек, осы шарттылық бұзылады. *Жасампаз жұмыс* тіркесінің де сөлекеттеу көрінетіні сондықтан. Сөздердің осындай қасиетіне зер салсақ, әсіресе газет-журнал материалдарында жиі кездесетін *майталман бақташы*, *майталман жүгеріші* т. б. сияқты тіркестерді сәтті шыққан дей алмас едік.

Тілде толып жатқан өзара мәндес, мағыналас сөздер бар. Бұл қасиет сөздерді иіні келген орайда, белгілі бір мақсатқа сәйкес талғап, саралап, дәл жұмсауға үлкен мүмкіндік береді. Сөздің оралымдылығын, икемділігін арттыра түседі. Алайда мағыналас сөздер бір-біріне қаншама жақын, мәндес болғанымен, олардың бойындағы рең, жұмсалып өрісіндегі айырма стильдік қолданысқа да тәуелді. Сөздерді бірінің орнына бірін талғаусыз жұмсай беруді сөздің стильдік қасиеті көтермейді. Мысалы, сырт қарағанда, «маңдайдан бұрқыраған бу олардың *таң сәріден* дамылсыз еңбек етіп жүргенің айтпай-ақ аңғартады» (газеттен) тәрізді қолданыста пәлендей дерлік қате жоқ тәрізді. Бірақ сөз дәлдігіне қойылар талапқа сай емес. Олай дейтініміз – бұл жерде білдірер ұғымы әлдеқайда терең *еңбек* сөзінің орнына нақтылы процесті білдіретін *жұмыс* сөзін қолдану дәл болар еді. «Аса танымаушы ем, бізге *бірер ай ұстаз болып* еді» деген екі құрбының өзара сөзін құлағың шалып қалғанда, мазмұнды сөзді төлеусіз қолданғаны-ай, *ұстаз* деп бейтаныс біреуді емес, ізгілік пен білімнің отын жаққан қадірлі адамды айтпаушы ма еді деп еріксіз қынжыласың.

Әсіресе телевизия, радио хабарларында «Мен құс фермасында *оператор болып еңбек етемін...* «Передовой» совхозында *еңбек етемін,*

ферма сауыншысы болып еңбек етіп жүрмін» т. б. тәрізді қолданыстарды күн сайын естуге болады.

Бұл – сөздің стильдік тональдығын (көтеріңкі, бәсең, бейтарап т.б.) ескермей жұмсаудың бір көрінісі. Сөз реңін аңғарып, орынды қолдана білсек, мұндай орайда бейтарап сөз сыңарларын қолданар едік. Тіпті иіні келіп жен сұрасқан әңгіменің езінде *фермада оператор болып еңбек етем, мектепте ұстазбын, ауыл еңбеккерімін* демей, *оператор болып жұмыс істеймін, мектепте мұғаліммін, колхозшымын т. б.* дер еді. Өзге стильге қарағанда, әсіресе радио, телевизия хабарларының тілі сөйлеу тіліне (әдеби тілдің ауызша түріне) бір табан жақын тұратындығын ескерсек, мұндай сөз қолданысқа сын көзбен қарамауға болмайды.

Бұл арада «жұмыс істеу», «мұғалім», «колхозшы» т. б. бейтарап сөздердің қызметіне нұқсан келеді, тілден шеттеп қалады-ау деген қауіп жоқ. Алайда қауіп басқада, біріншіден, бұл типтес сөздердің (*ұстаз, еңбек, т. б.*) реңіне қарай дәл қолданбау дағдыға айнала берсе, ажары солғындайды. Сөйтіп, судың да сұрауы бар дегендей, сөз мүмкіндігі шектеледі. Екіншіден, әсерлі реңінен арылған мұндай қолданыстардың оқырманға, тыңдаушыға ықпалы айтарлықтай болмайды.

Сонымен, бұл айтылғандар сөз мағынасына мән берумен бірге, олардың реңіне де көңіл бөліп отырудың керектігін көрсетеді. Ұлы көсем В. И. Ленин баспасөз беттерінде сөзді орынды жұмсауға үнемі жұрт назарын аударып, *диктатура, көтеріліс* тәрізді мәні үлкен сөздерді абайлап қолдану керектігін мұқият ескертіп отырған¹⁷.

Келелі ой, кең мазмұнды сөз орамдарының астарында халықтың өмірден түйген терең мағыналы толғамы жатады. Кейде осындай мазмұнды сөз орамдарын тым «арзан» қолданып жүрген жоқпыз ба деп, көңілге күдік ұялайды. Әсіресе газет-журнал, радио, телевизия хабарлары тіліне назар аударсақ, «көшеге асфальт төселсе» де, жаңа салынған «шеберхана», құс фермасын көрсек те «елу жылда – ел жаңа»... деп қолдана береді екенбіз. *Шаңырақ көтерді* де осы тәрізді. *Бордақылау комплексі шаңырақ, көтерді, жаңа цех шаңырақ көтерді* деп әр жерге бір жұмсағандықтан, бір кездегі нәрлі, әсерлі сөз орамы «атқа жеңіл құдашаға» айналып барады. Ондай сөз терең мазмұндылығынан, нәрлілігінен, сонылығынан айрылып, штамп тәрізді жағымсыз құбылысқа айналып та кетуі ықтимал.

Сөз дәлдігі – әдеби тіл стильдерінің (көркем әдебиет, публицистика, ғылыми стиль, ресми стиль) бәріне бірдей қажетті сапа. Дегенмен сөз дәлдігі туралы әңгіме болғанда, бұлардың ішінде

17 Ленин В. И. Шығармалар толық жинағы. т. 11, 197-бет.

зерттеушілердің алдымен ауызға алатыны ғылыми стиль, іс-қағаздар стилі. Сөз дәлдігі сөйлеу тіліне де катысты.

Мысалды алыстан іздемей-ақ емін-еркін сөйлеудегі, өзара айтылатын әңгімедегі сөз қолданыстарымызды еске түсіріп көрейік: *оқуды қызыл дипломмен бітірді – институтты үздік дипломмен бітірді; емтиханнан бес алды – емтиханнан үздік баға алды; емтиханнан құлап қалды – емтиханды тапсыра алмады* т. б. Сөйлеу тіліндегі осындай қолданыстың бірін дәл, бірін дәл емес деген тәрізді қатаң талап қойылмайды. Ал ресми қолданыста (өтініш, өмірбаян, түсінік хат т.б.) бұл тәрізді еркіндік болмайды. *Оқуды қызыл дипломмен бітірді, бес алды, құлап қалды* тәрізділер ресми тіл стандартына тән емес, бірақ сөйлеу тіліндегі мұндай еркіндіктің өз жарасымы бар. Немесе бетпе-бет сөйлесуде белгілі бір оқу орындарының, мекеме, кәсіпорын атауларын документтегідей толық айтып жатудың орнына *институтқа бардым, мектептен келдім, цехта болдым* деп ықшамдап айту да орынды деп есептеледі.

Әдеттегі сөйлеуде *заман, кезең, дәуір* тәрізді сөздерді синоним ретінде жұмсау кешірімді де көрінеді. Ал ғылыми, ресми стильде (жазба тілде) бұл тәрізді сөздердің сараланып қолданылуына аса қатаң талап қойылады. Өйткені әр сөздің өзіне тән терминологиялық мазмұны бар: *қазіргі заман* – «современность», *дәуір* – «эпоха», *кезең* – «этап». *Дәуірдің сипаты, дәуірдің қозғаушы күші, дәуірдің бағыты* дегенді ғылыми тексте *заман*, немесе *кезең* деген сөзбен алмастырып қолдану – білместік болады, сөз ондайда терминологиялық мазмұнынан айрылады.

Тілде толып жатқан варианттар, мағыналас сөздер бар. Әдеби тілдің функционалдық арналарының кейбірінде (сөйлеу тілі, көркем әдебиет) олар белгілі бір мақсатқа байланысты жарыса қолданылып та жатады. Ресми қолданыста олай емес, синонимдер мен вариант сөздердің бірде анауын, бірде мынауын жұмсау тым шектеулі болады. Бұл стильде тілдегі әр түрлі варианттардың (*Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері – Екі рет Социалистік Еңбек Ері, Халыққа тұрмыстық қызмет көрсету орындары – Халықтың тұрмыстық, қажетін өтеу орындары; Қазақ ССРінің еңбек сіңірген артисі – Қазақ ССР-іне еңбек сіңірген артист* т. б.) бәрі бірден қабылданбай, біреуі ғана негізге алынады (*Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері; Халыққа тұрмыстық қызмет көрсету орындары; Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген артисі* т. б.)

Кей жағдайларда терминдік мәндегі кейбір сөздер тіл жұмсауымызда әр түрлі қолданылып жатады: «...*Саяси хабарламашылар, насихатшылар, үгітшілер, лекторлар насихат жұмыстарын пәрменді жүргізуде*», «Бірлестіктің көптеген үгітшілері мен *саяси хабаршылары* бұл күндері жаппай үгіт жұмыстарын

жүргізуде» (газеттерден). Бірде *саяси хабарламашы*, бірде *саяси хабаршы* болып әр түрлі жұмсалуды ресми стильдегі сөз дәлдігіне жатпайды. Бұл, әрине, мұндай сөздерді сұрыптап, дұрысын көрсетіп отыратын нормалауыш сөздіктер, анықтағыштар т. б. құралдардың жасалынбай, оқушы қолына тимей жатуына да байланысты.

СӨЗ ӘСЕРЛІЛІГІ

Кейбір адамдардың сөйлеген сөзі жұртты ұйытып, тыңдаушының айызын қандырады. Ой мен сөзімге бірдей әсер етіп жатқан топ алдындағы сөзді (публичная речь) тыңдай беруден еш жалықпайсыз. Ал қайсыбір сөйлеушілердің сөзі әсерсіз болып, отырған жұрт ықылассыз тыңдайды. Енді бұл екі сөзді іштей салыстырсаңыз, әсерлі сөйлеген шешеннің сөзінде нанымды фактілер, соны деректер, логикалық жүйе барлығын байқайсыз. Ол жұрт білетін жайды тәптіштеп жатпайды. Бұлар – әсерлі сөйлеудің тілден тыс шарттары. Әсерлі сөйлеудің тілге тікелей байланысты шарттары бар. Сол шарттардың бірі зерттеушілердің көрсетуінше, алдымен сөзді сазына келтіріп айтуға (сөз сазына) байланысты.

Басқаша айтқанда, әдеби тілдің көпшілікке ортақ орфоэпиялық (сөздерді дұрыс айту) қағидасының бұзылмауын естен бір сәт шығармау керек. Әр тілдің өзіне тән дыбыстық заңдылығы бар. Оны сақтамай, бұзып сөйлеу тыңдаушының құлағына түрпідей тиеді. Мысалы, қазақ тілі үшін ондай заңдылық дауыстылардың үндесіп, дауыссыздардың бір-біріне ықпалын тигізе айтылуында көрінеді. Дауыстылардың үндесуін сақтамаған адамның сөзі кедір-бұдыр шығып жатады, әрі сөз сазы бұзылады. Ондайда сөздің кей буыны жіңішке, келесі буыны жуандап (*сйыр, тиын* т. б.) жағымсыздау естіледі (ал дұрысы: *сыйыр, тыйын*). Ерін үндестігімен айтылатын сөздердің екінші буынын «жазылуынша» бұлжытпай езулетіп айту да (*үкі, дұрысы – үкү; көңіл, дұрысы – көңұл* т. б.); ритмикалық мелодикалық ерекшелігін ескермеу де сөз сазына сызат түсіреді.

Әдеби тілдің орфоэпиялық қағидасын сақтамай, диалекті ыңғайында сөйлеу де сөздің әсерлі естілуін күрт төмендетеді. Кейбіреулердің сөз басындағы, сөз ортасындағы *ш* дыбысын *ч*-мен айтуы да (*чам, чаш; бірінші, екінші* т. б.), «д»-ның орнына қолдануы да (*маңлай, дұрысы маңдай* т. б.) оның әдеби тіл нормасына дағдыланбағандығын байқатады. Сонымен, сөзді сазына келтіріп, нақыш өрнегін сақтап айту, сөйлейтін сөзіне (жазатын сөзіне де), тыңдаушысына селқос қарамау, әдеби тіл нормаларын сақтап сөйлеуді мақсат ету т. б. сөз әсерлілігінің кіріспесі іспетті. Ал сөзді әсерлі ететін амал-тәсілдердің өзге түрлері де аз емес.

Кейде белгілі бір тексті оқып отырсақ, автордың сөйлем құрауында, грамматикалық амалтәсілдерді қолдануында «дұрыс емес-ау» дейтіндей мін байқалмауы ықтимал. Сөйлемдегі сөздер өз мағынасына сай қолданылған сияқты болып көрінеді. Енді сол текстен мынадай үзіндіні оқып көрейік:

«Ауылдың жан-жағы таумен шектеліп жатыр. Онда неше түрлі *аң*, *құс* кездеседі. Егер тауға шыға қалсаң, неше алуан *гүл* аралас өскен *өсімдіктің* жұпар исі танауыңды қытықтап, тынысыңды кеңейтеді...» (студент дәптерінен). Автордың, бұл жерде алдымен, сөзді көркем тіл кестесіне лайық талғай білуге назар аудармағандығы байқалады. Көркем әдебиет стилінде дерексіз ұғымдағы сөздерге қарағанда деректі ұғымдағы сөздерді қолдану орынды болып есептеледі. Бұлай болу себебі көркем шығарма табиғатының ерекшелігіне байланысты. Көркем шығармада баяндалған нәрсені оқушы елестету арқылы қабылдайды. Сондықтан деректі ұғымды білдіретін лексика арқылы затты көзбен көріп, қолмен ұстауға болатындай, шындық өмірдегідей сөзінуге болады. Мысалы, «*аң*», «*құс*» дегенді «көруге» болмайды, *қасқыр*, *түлкі*, *қоян* немесе *бүркіт*, *жапалақ*, *тазқара*, *шәулі* дегендерді «көруге» болады. Міне, осындай «көруге» болатын нәрсені оқушы көркем шығарма тілінен елестету арқылы қабылдайды. Ал *аң*, *құс*, *өсімдік* тәрізді дерексіз ұғымдар ой-сана арқылы қабылдауға бағытталған. Көркем шығарманы тек бірынғай дерексіз ұғымдағы сөздермен құру – оқушының елестету арқылы қабылдауына кедергі болып, текстің көркем тіл стиліне тән жігі бұзылады. Егер көркем текст пен ғылыми тексті салыстырсақ, алдыңғысында деректі ұғымдағы сөздер жиі қолданылады да, соңғысында дерексіз ұғымды білдіретін сөздер жиі ұшырайды.

Көркем текстте тіпті деректі ұғымдағы сөзді әдеттегідей бәрімізге үйреншікті қалпында қолдану жеткіліксіз. *Жел соқты*, *қар жауып*, *боран болды* деп айтудың ешкімге қиындығы жоқ, таңсық та емес. Шығарма тілі (текст) бастанаяқ осындай дағдылы сүрлеуден шықпай, үйреншікті қолданысқа құрылса, ешкімді қызықтырмайтындығы, әсерсіз болатындығы айдан анық. «Тілі тартымсыз», «сөзі бедерсіз» деген үлкен мін тағылып, ондай шығарманың сыналып та жататындығы белгілі. Сөз шеберлерінің қолданысында сөз әдеттегі қызметінен басқа күйге көшіп, тосын құбылысқа тап болады. Мұндай тосын қолданыстың әсері айрықша болып, шығарма тіліне шырай беріп отырады.

«Боран үскіріп соғып тұр. *Асау жел ащы күйінен жаңылған жоқ*, *ойнақ салып ысқырып тұр*. Ақ дала меңіреу болып түнеруде. Қайғылы сары бел боран әкеліп тұрған *ақ киімін қымтай түсіп*, *жата берді*» (М. Әуезов).

Өздеріңіз байқағандай, алғашқы сөйлемдегі сөздер әдеттегі мағынасына сай, үйреншікті қалыпта жұмсалса, оған ілесе айтылған сөйлемдегі сөздер өзгеше күйге түскен. Арнайы назар аударған оқушы *асау* сөзінің тосын сипат алғандығын бірден аңғарады. Өйткені әдеттегі тіл жұмсалыуымызда *асау* жел деп ешкім қолданбайды. Сондай-ақ сөз арасында бір-бірімізге *сары бел киімін қымтады* десек, түсініксіз болып шығар еді. Бұлай болуы сөздің әдеттегі күйін өзгертіп (контексте) тосын сипат алуына байланысты. Алайда жансызға жан бітіру немесе сөзді тосын қолдану күр мақсат емес. Сөзді әдемілеп, әшекейлеу де емес. Бұл – болмысты нақты, дәл бейнелеудің айрықша тәсілі. Осылайша нақтылы, дәлме-дәл бейнелеген зат, құбылысты оқушы елестету арқылы қабылдап, «көзбен көріп, қолмен ұстағандай» күй кешеді. Суреткер қаламының оқушыны әсерге бөлейтіндей сиқырлы болатыны да сондықтан. Осылайша тіл әсерлілігін арттыратын бейнелеуіш тәсілдердің метафора, эпитет, теңеу тәрізді небір айшықты үлгілері сөзді әдеттегіден тыс тосын қолдану арқылы жасалады.

Жаңа жыл. Қар аппақ.
Талаурап, талмаусырап күн шықты.
Тиісерге қара таппай жалақтап,
Тентек аяз өз деміне тұншықты.

(М. Мақатаев).

Тентек бала, тентек кісі делінсе, дағдылы қолданыстағы сөз тіркесі. Бұндағы анықтауыш *аяз* сөзімен тіркесіп тосын күйге тап болады да, эпитеттік қызметке көшіп, «аязды» тиісерге қара таппай жүрген адамға айналдырды. Сөздің ауыс мағынада қолданылуы сонылығы, жаңалығымен ғана емес, дәлдігімен, заттың белгілі бір қасиетін айқын, нақты көрсете білуімен әсерлі. Олай болмаған жағдайда теңеудің, оның ішінде метафоралы түрінің әсері айтарлықтай бола қоймайды. Суреткер қаламы зат пен құбылысты оның ерекше қасиетін тап басып, дәл көрсетсе, жарқылы ерекше болып, оқушы сөзіміне дөп тиіп жатады. Көркем шығармада сөз осылайша образды қасиетке ие болады. «Адасқан күшік секілді, ұлып жұртқа қайтқан ой» (Абай) дегендегі образдылық жай әшекей емес, – жаңалық ашу. Оқушы өзіне таныс құбылысты қайта «ашады», жаңа қырынан көре алады. Ондай жаңалық оқушы танымын тереңдетіп, қиялына қанат бітіреді.

Көркем тілде қолданылатын түрлі метафора, эпитет, теңеулердің ролі айрықша зор. Олардың басты қызметі сөзге тек бояу дарыту ғана емес. Бұлар – өмір құбылыстарын бейнелі түрде танытудың аса тиімді тәсілдері. Жазушыдан көріктеудің мұндай тәсілдерін талап етпей, тек сырты сұлу сөз қолданыстарды бейнелі тілге балап, хош

ала берсек, көркем тілге қойылар талаптың деңгейін мүлдем төмендетіп алар едік.

Әдетте Б. Майлин, М. Әуезов тәрізді аса шебер қалам иелерінің сөз жұмсауындағы өрнекті сөз орамдары тіл ажарын ашып, эмоциялық зарядты күшейте түседі. Бұл қасиет, әрине, сөз зерін мөлшермен, дәл сөзіне қолданатын суреткер зердесіне тәуелді. Алайда тұрақты сөз тізбектерін тактіден тыс, бірінен кейін бірін бастырмалата қолданудың әсері басқаша болуға тиіс. Байқап отырсақ, басы артық бейнелі қолданыс оқушы ойын алаңдатады екен. Өйткені үстін-үстін, іргелес қолданылған тұрақты тізбектердің бояуы шымқай, жылтыры басым болған сайын өзара «бәсекелесіп» бірін-бірі көмескілейді, біріне-бірі бөгесін болады. Басқаша айтқанда, тіл көркемдігіне кері әсерін тигізеді. Осы ойымызды мынадай сөз қолданыс дәлелдей түседі ғой деп ойлаймыз: «Жанымызды шүберекке түйіп, қанымызды торсыққа күйіп, басты оққа байлап, қыз асылатын мойнымызды қылышқа тосып, тәуекел деп, жалаңдаған қылыш, жасанған жаумен жамыраған қойдай араластық та кеттік» (журналдан). Оқушы түйсігі сынап бағанасындай сөзгіш. Тұрақты сөз тізбектерін бұлайша «күреп» қолданудан безбеннің тілі жарасымдылыққа емес, жасандылыққа қарай ауатынын бірден байқар еді. Бәлкім, жазушы өзін бейнелі тілмен сөйлеп отырмын деп ойлауы да мүмкін. Бірақ «жасанған жаумен жамыраған қойдай араластық та кеттік» тәрізді қолданыс қой қоралап, көгеннен қозы ағытып көрген қазаққа сүйсінер сурет бола қояр ма екен деп күдіктенеміз. Шындыққа жүгінсек, қой емес, қозы жамырайды ғой. Көгеннен ағытылған қозылар өрістен қайтқан енелерімен жапатармағай, емірене табысып жатпаушы ма еді? «Жас теректің жапырағы жамырайды сокса жел» (Абай) дегендегі жапырақтың бірімен-бірі жаңаса, сыбдыр қағып, сыбырласа жөнелетін жанды суреті осы бір көріністі еске түсірмей ме? Олай болса, жалаңдаған қылыш, жасанған жаумен сарбаздардың қоян-қолтық айқасын автордың жамыраған қой арқылы бейнелеймін деуі құр сөз әурешелігі сияқты көрінеді. Реті келгенде айта кететін тағы бір сөз – кейбір әңгіме, повестерді оқып отырғанда кездесетін *сыңғырлаған күлкі, гашықтық сыры, жалаңдаған қылыш, жасанған жау* тәрізді дағдылы тіркес, дайын теңеулердің қисапсыз қолданылуы тіл шеберлігін таныта бермесе керек. Болмысты өзіндік көзбен көріп, оны өзіндік тіл өрнегімен жеткізе білу жазушының дүние танымын ой өрісін, стиль құрауын, эстетикалық талғамын көрсетіп қана қоймай, көркем сөз шебері аталуының мықты бір дәлелі де бола алады.

Жазушы кейіпкер тілін даралау арқылы оның түсінік-түйсігін аша түсіп, бітім-болмысын айқын көрсетуді мақсат тұтады. Әр

кейіпкердің іс-әрекетіне орай сөйлеген сөзі де оларды бір-бірінен өзгешелеп тұрады. Ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің «Дос-Бедел досында» кейіпкердің тілдік мінездемесі әр түрлі. Жазушы әр кейіпкерді өз мінезіне, өз әрекетіне лайық нанымды сөйлетеді. Бедел терең пайыммен, толғамды оймен сөз айтса, Жаппас байбаламшыл, жала жауып, күйе жағып сөйлейтін, дөрекі тілді, домбытпа сөзді. Жазушы кейіпкерлер тілін бұлайша даралаумен шектелмей, шығарманың композициялық иініне орай, өзге стильдік арналардан да бояу тартып, шындықты өз өңімен, шын сырымен шебер өрнектейді.

Социалистік мәдениет, тарихи диалектизм, тарихтық документ, коммунистік тәрбие, маркстік-лениндік ілім т. б. кейіпкер тілінің ғылыми сипатына тән бояуды аша түссе, *...революцияның нұр күні тоңдарды жібітіп, мұздарды еріте отырып адамзат көктемін әкелгені кәні ...тәрізділер публицистикалық қолданысқа тән реңк үстейді. Ал құттықтау телеграмдар, күн тәртібіндегі мәселе* т. б. ресми сипатты танытатын бояулар.

Дүнияуи, жаһил, мағлум, мәжбүзат, мәсжид, мужтаһид, тауарих, уәзифа, шәһәр, һәмәнда т. б. сөздерді жазушы кейіпкерлер аузына кездейсоқ салып отырған жоқ. Мұндайлар – кейіпкер сөзіне ескіше ең беретін тілдік маскалар. Орфографиялық қағидадан әдейі ауытқи отырып жазушы кенелік реңкті графикалық тәсілмен де беріп отырады (*ғауым – қауым, хазір – қазір, хиянат – қиянат, физыл – пизыл, шарафат – шарапат, әлбетте – әлбетте* т. б.).

Саналы түрде көркемдік мақсатқа орай алынған мұндай бөгде стильдік элементтер оқиғаның қай дәуір, қандай ортада өтіп жатқандығын, соған тән бояуларды көрсетеді. Кейіпкер тіліне әлеуметтік-типологиялық мінездеме береді. Суреткер қаламы бөгде стильдік элементтерді таза коммуникациялық мақсатта жұмсамай, эстетикалық қызметке жеккен. Жазушының стиль тезіне түскен (стилизицияланған) мұндай қолданыстары өзге сөздермен тіл табысып барып, шығарма тілінің керкемдік кестесін құрайды.

Көріктеуіш тәсілдердің Ғабит Мүсіреповтің қалам өрнегіне тән небір құнарлы түрлері бар. Суреткердің әдеби тілдің әр стилінен бояу алып, салған өрнегі де шебер жасалған, сан тарау көркем үлгілердің бірі. Осындай өрнек жазушының «Болашаққа аманат» деп аталатын тарихи драмасынан да айқын байқалады. Драмадағы негізгі тұлға – Сырым. Оқиғаның өрістер тұсындағы Сырымның ханмен сөз қақтығысуы халық ұғымындағы тарихи Сырымның шешендігін еске түсіреді.

«Х а н – Тегі, бала жасынан би атанған Сырым қырыққа жете бере қартайайын деген-ау, сірә! Ханмен жауласпаймын, хандығымен

жауласамын деген сөз бола ма екен? Ханы бар, хандығы жоқ ел болғанын қайдан естіп жүрсің?

С ы р ы м – Тегінде, екiнiң бiрi дұрыс болар: не мен кырыққа жетпей қартайған болармын, не кейбiреулер кырыққа жеткенше кырықтан шыға алмай қойған болар...»

Сырым бейнесi бұдан әрi қарай да осылайша шешендiк тiлмен даралана түсуге тиiс тәрiздi көрiнедi. Бiрақ оқушы күтпеген жерден тiл контрастына тап болады. Жаңағыдай ұтқыр уәжбен ұтымды сөйлейтiн шешен Сырымның сөз желiсi өзге мәнерге ауысып отырады.

«Жер-су мәселесi әдiлетпен шешiлмеген болса, халық кеңесi өз мiндетiн атқара алмаған болар едi... Халық, кеңесiнiң кезектi жиналысын ашық деп жариялаймын...» т. б. Бiздiңше, сөз желiсiнiң бұлайша өзгерiп отыруының өзiндiк көркем шешiмi бар тәрiздi. Бұдан түйсiнерiмiз – жазушы Сырымды бастан аяқ ескi бидiң мақамымен сөйлете бермейдi. Сырым батыр, шешен ғана емес, ел билеудiң ескi тәсiлi – хандыққа қарсы шыққан, күрескен халық кеңесiнiң төр ағасы. Әсiресе ресми сипаттағы бөгде стильдiк қолданыстар кейiпкер тiлiне ел басқарудың демократиялық түрiне лайық мазмұн үстеп тұрғанға ұқсайды. Жазушының тiл бояуы осындай басты идеяға бағынған тәрiздi.

Сөйлеу тiлi фонында шешендiкке тән сөз орамдары (*...қара қанжар қайраулы..., ер жүректiң шайылғаны, ер Сырымның тайынғаны..., ...еркелеттiң – уандым, жан серiгiм дедiң – бұрын естiмей жүргендей қуандым...* т. б.); дипломатиялық мәнердегi сөз өрнектерi (Губернатор – *...Ең алдымен халық кеңесi деген ел басқарудың жаңа түрiн тапқан, Сырым би, сiздi...; ...сiздiң осындай пiкiрдi аянбай жақтаған сiздiң халқыңызды құттықтаймын...* Бұдан былай Россия халықтарының арасында достық күшейе беруiне халық өкiметi тiзе қосар деп үмiт етеміз. С ы р ы м – Рахмет, Барон мырза, мен барлық халқымыздың атынан рахмет айтып, Сiздi құттықтағым келедi... Сiзге деген бiздiң алғысымызды да ауызбен айтып жеткiзу маған да оңай болып тұрған жоқ); кейiпкер тiлiне ескiлiк сипат үстейтiн «гримдер» (улуғ мәртебелi; мархаматыңызға мауафих; Кiшi жүз халықтарының бахытына уағам хурмет уғиззатын бағышланмыш) т. б. стильдiк бояулар контраст тудырып, шығарма тiлiнiң көркемдiк сипатын аша түсуге септiгiн тигiзiп тұр. Бояуы бөтен, бөгде стильдiк элементтi жазушының сөзiмтал қаламы сөйлеу тiлiне жаңастырып, «тiрiлтiп» отырады (*шала пiскен мәселе, күйiп тұрған мәселе* т. б.).

Жазушы өзге стильдiк элементтердi дайын күйде «көшiре» салмай, қауызынан айырып барып қолданады. Сондықтан бөгде стильдiк элементтер негiзгi қызметiнде ғана (коммуникациялық функцияда)

жұмсалмай, эстетикалық мәнге ие болғанда, көркем тіл кестесіне лайық түрге енеді. Көркем әдебиет стилінің ерекшелігіне бағынып, жазушы идеясына тәуелді болады. Ал оларды «шикізат» күйінде жұмсау шығарма тілінің көркемдік өрімін бұзады.

Стильдік контраст – кейіпкер тілін даралаудың бір тәсілі. Оның айқын көрінетін жері – көркем диалог. Көркем диалог – драманың негізгі компоненті болса, ал прозалық шығарманың құрамдас бөлігі. Сондықтан стильдік контраст тек драмалық туындыларда ғана емес, көркем проза жанрында да кездесуі заңды. Көркем әңгімеде стильдік контраст жасай білудің әсері айрықша. Енді жазушының «Атақты әнші Майра» әңгімесіндегі мынадай диалогты еске түсіріп көрейік:

— «Шешей! – деп бастады Ержан (....).

— Шешей, біз арнаулы мемлекеттік жұмыстармен Орынбордан Қерекуге келе жатқан студенттер едік. Ең алдымен...

Әйел оның сөзін бөліп жіберді.

— Бұл қонақ түсетін үй емес, – деді үзілді-кесілді.

Ержан да бөгелген жоқ.

— Ең алдымен сіздің үйге кездескенімізге қуанып тұрмыз. Өйткені...

Оның қуанғанына әйелдің іші жібімеген екен.

— Қуанып тұрғандай бұл үйде не нағашың, не жиеніңді көріп тұрған жоқ шығарсыңдар! Қөз барда сол нағашыларыңды тауып алғандарың дұрыс болар! – деп өзі шыққан есікті каттырақ жауып жіберді.

Ержанның батылдығы әлі мойырылған жоқ екен. Тағы сөйлеп кетті.

— Өйткені, шешей, Қазақстан қызыл тулы ел болып, өзінің экономикалық байлығын, ұлттық рухани байлықтарын жаңа жинап жатқан дәуірінде, – дей берді де, тілі байланғандай оқыс тоқталып қалды».

Сырт қарағанда, осы келтірілген микротексте мен мұңдалап тұрған «әшекей» (автор қаламына тән метафора теңеу, эпитет. т. б.) жоқ, бірақ әсері айрықша. Ержан үй иесі әйелдің алдында митинг мінбесінде тұрғандай афоризммен сөз бастайды. Асқақ сөзбен әсер етем деуі еріксіз езу тартқызады. Егер Ержан жиында, топ алдында дәл осылай сөйлесе, әсері езгеше болып, басқаша эффект тудырап еді. Өйткені сөздің «дағдылы» ортада қолданылуы бар да, тосын ортаға тап болуы бар. Егер *Мемлекеттік жұмыстар... Қазақстан қызыл тулы ел болып, өзінің экономикалық, рухани байлықтарын жаңа жинап жатқан дәуірде* тәрізділер публицистика стилінде қолданылса, онда бұл олардың дағдылы үйреншікті ортасы болар еді. Ал бұл тәрізді патетикалық тізбектердің сөйлеу тілі ыңғайында құрылған көркем диалогта қолданылуы – сөздің тосын ортаға тап болуы. Сөздердің, сөз тізбектерінің стиль сферасын ауыстырып, стильдік бүтін ретінде осылайша «бөтен» ортада «жерсіндіре» отырып, нәзік

юмор жасауы – суреткер қаламына тән ерекшеліктің бірі. Осылайша «сөз жезін алтындай қылып келістіру» нағыз қаламгер болмаса, екiнiң бiрiнiң қолынан келе бермейтiнi сөзсiз. Сонымен, сөздің бөтен ортада тосын жұмсалуды айрықша эмоция тудырады. Сөздің экспрессиялық қуатын арттырады. Суреткер қаламы сөздің жайшылықта көрiнбейтiн отын тұтандырады.

Бөгде стильдiк элементтердi белгiлi бiр мақсатқа орай әдейi жұмсап, стильдiк бояуларды «дәл» бере бiлсе, көркем шығарма тiлiнiң жарасымы арта түседi. Жазушы сөздердiң стильдiк нақышында болатын небiр нәзiк бояуларды сөзе бiлуге тиiс. Сонда ғана бұл тәсiл керкемдiк сипатқа ие болып, шығарма тiлiне тартылған жаңа желiдей көрiнедi. Ал әр түрлi стильдердiң паркын ажыратпай, әйтеуiр осылай екен деген желеумен көркем әдебиет тiлiнде қолдана беру автордың тiл түйсiгiнiң темендiгiн көрсетедi. Әдеби тiлдiң жүйеге түскен стильдiк нормасымен санаспай, әр басқа стильдiк элементтердi көркем шығарма тiлiнде мақсатсыз араластырып жiберу эклектизм деп аталады. Тiл бояуы бұзылған ондай шығарма өмiрдiң, шындықтың көркем суретiн дұрыс бере алмайды.

Жоғарыда айтылғандарға қарағанда, тiл әсерлiлiгi жеке сөздер мен сөйлемдер төңiрегiндегi әңгiмедей көрiнуi мүмкiн. Сөз әсерлiлiгi, шындығында, сөз, текст (абзац), тарау, бөлiм, тiптi шығарманың өзiне тұтастай қатысты. Текстен белгiлi бiр сөйлемдi «үзiп» алып мұнда бейнелеуiш, көрiктеуiш тәсiлдер жоқ деп мансұқ етуге әсте болмайды. Текстiң ондай «айшықсыз» тұсы өзге де қасиетiмен әсерлi шығып жатуы да ықтимал. Шығарманың кейбiр бөлшектерiнде айшықты қолданыстардың әр түрi (метафора, эпитет, теңеу, синтаксистiк параллелизмдер, антитеза т. б.) кездесiп отырса, сондай-ақ бейнелеуiш тәсiлдердiң дәстүрлi не төлтума түрлерiнен қаға берiс тұратын тұстары да ұшырауы мүмкiн. Соған қарап шығарманың ана жерi әсерлi, мына тұсы әсерсiз деуге де болмайды. Ғ. Мүсiреповтiң «Болашаққа аманат» драмасында небiр айшықты сөз үлгiлерiн ұшырата отырып, сонымен бiрге мына тәрiздi әшекейсiз, әдеттегiдей сөз өрiмдерiн де кездестiресiз.

«Б ө к е й – Сырым аға, мен де хан боламын ба?

С ы р ы м – Боласың, кезегiң келгенде.

Б ө к е й – Онда мен сiздiң ауылға хан болайын, жарай ма?

С ы р ы м – Е, болсаң бола ғой.

Б ө к е й – Сiздiң атыңызды суарып жүрейiн. Қолыңызға су құйып жүрейiн.

С ы р ы м – Бәрекелдi, жақсы хан болады екенсiң...».

Шындығында, жазушы эпитет, теңеу, метафораларды т. б. шектен тыс көбейте берсе, сөз бояуы аса қоюлап, ондай шығарма тiлi тым

«тәтті» көрінер еді. Ал жайшылықта айтылатын әдеттегідей сөз өрімдері шығарма тілінің «қанттылығын» азайтуға септігін тигізеді.

Сөздің шығармада образды жұмсалуды бар да, шығарманың жалпы образды болуы бар. Бейнелеуіш, көріктеуіш тәсілдер, стильдік қолданыстар арқылы сөз образды қасиетке ие болады да, бұлар қарапайымдылығымен баурап отыратын әдеттегідей қолданыстармен ұштасып жатады. Осылардың бәрі бір-бірімен ұласа келуінен шығарма тілі тұтастай әсерлі көрінеді.

Тіл (сөз) әсерлілігі тек бейнелеуіш, көріктеуіш элементтерде ғана деп ұғынған кейбір автордың кейіпкерлері шешенсіп, суырыла сөйлеп тұрады. Бастан аяқ сөз жарқылына құрылған ондай шығарма оқушысын мезі етеді.

«Темірді – от, адамды сөз балқытады». Айтарлықтай айшықты болмаса да, тыңдаушысын тәнті ететін қарапайым кейбір сөздер адамды баурап отырады. Ондай сөздің күдіреті айтылған ойдың аса мәнділігі, өзгеше нанымдылығы, алақанда жатқандай айқындылығында болса керек.

Табиғат қорғау жайында өткен үлкен жиналысқа қатысқан журналист қарапайым орманшының мына сөзін орынды келтірген: «Орман үшін өрттен үлкен қатер жоқ. Бір ағаштан миллион тал сіріңке шиін жасауға болады, ал бір тал ши – миллион ағашты құрта алады»; «Тайгадағы алтыннан бұғының миллион мүсініп құюға болады. Бірақ соның бәрінен бірде-бір адам бір ғана тірі бұғы жасап бере алмайды» (газеттен).

Дәлелді, мазмұнды айтылған осындай қарапайым сөздің оқушысы мен тыңдаушысына тигізер әсері өзгеше.

«Тіл әрқашан қырнанып, мінеліп, өңделіп отыруға тиіс. Бұл үшін ол халықтан жазушы мен филологқа өтіп, ал олардың қалам тезінен шыққан сон, халықтың өзіне қайта келіп, жалпы халықтық игілікке айналуы керек» (В. Гумбольдт). Осы айтылғанға қарағанда, көркем әдебиеттің небір озық үлгілерінен оқушы идеялық тәрбие, эстетикалық нәр алып қоймайды, одан тіл жұмсаудың қыры мен сырын да үйренеді. Сондықтан сөз әсерлілігі жайында әңгіме бола қалса, көбіне сөз желісі көркем әдебиет тілі мәселелерімен ұштасып жатады.

Көркем әдебиет тілінде жұмсалатын метафора, эпитет, теңеу, сөз мағыналарын ауыс мәнде құбылта қолдану т. б. ертеден келе жатқан көріктеуіш тәсілдер. Сөз кестелеудің бұл тәрізді дәстүрлі түрлерінің ауыз әдебиеті, байырғы әдеби тіл мұраларында жаңа әдеби тілімізде жасалған небір айшықты, классикалық үлгілері бар. Көріктеу қуаты мол, қолданылу мүмкіндігі шексіз мұндай өміршең, дәстүрлі тәсілмен қатар, сондай-ақ соңғы жылдары әдеби процестерде пайда болған, көркемдік қолданыста кеңінен пайдаланыла бастаған

тәсілдер де бар. Олар әдеби тілдің стильдік салаларының саралана түсуіне орай дүниеге келді.

Қоғамдық қызметінің өрістей түсуіне байланысты әдеби тіліміз көркем әдебиет стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль, ресми стиль делініп, стильдік арналары саралана түсті. Осы процесс жаңа бір көркем тәсілдің пайда болып, көркем үлгі ретінде сөз шеберлерінің қаламында өңделе түсуіне бірден-бір себеп болды. Көркем әдебиет тіліне тән тіл ресурстарын (экспрессиялы-эмоциялы сөздер, эстетикалық мәндегі образды қолданыстар, фразеологиялық тіркестер, мақал-мәтелдер т. б.) , көріктеуіш тәсілдің дәстүрлі үлгілерін асқан шеберлікпен қолдана отырып, әйгілі қаламгерлеріміз өзге де функциональдық стильдерден тіл бояуынын соны түрін, сөз өрнектерінің жаңа нақышын тапты.

СӨЗ ӘДЕБИ

(тіл этикеті)

Жақсы сөз – жарым ырыс.

Халық мәтелі.

Адам баласы белгілі бір қоғамда бірлесіп өмір сүріп, бірлесіп еңбек етеді. Қандай да болмасын қоғамның көпшілік қабылдаған әдет-ғұрып, қарым-қатынас жасау дәстүрі болады. Адамдардың бір-бірімен араластығы сол қағидаға негізделеді. Одан ауытқу өзара қалыптасқан қарым-қатынасқа қаяу түсіруі мүмкін. Сондықтан әркім белгілі қоғамның бір мүшесі ретінде, көпшілікке аян дәстүрлі қағидалар мен әдет-ғұрыптарды құрметтеп отыруға тиіс.

Адамдардың өзара қарым-қатынасы алдымен тіл арқылы жүзеге асады. Тіл пікір алысу құралы ретінде адамның тек ойын ғана емес, сөзімін де білдіреді. Сөйлеудегі ізет, құрмет, сыпайыгершілік кісінің сөзіміне әсер етеді. Өмірде жиі қолданылатын амандасу, қоштасу, ризалық білдіру, кешірім сұрау, құттықтау, көңіл айту... т. б. сөйлеу этикеті деген ұғымға саяды. Адамдардың диалогтасуына, ең алдымен, дәнекер болатын да – осылар. Туған-туысқан, жора-жолдас, тамыртаныстармен кездескенде – амандасу, кетерде – қоштасу қаншалықты дәстүрлі әдетке айналса, біреудің қуанышына, қайғы-қасіретіне ортақтасу соншалықты табиғи да. Адамның жанына жағымды, жылы сөздер оның көңіл күйінің пернесі сияқты. Жылуы мол, жан жадыратар шуақты сөздің мағынасын «сіз деген – сөздің сынығы, сен деген – сөздің анығы» деген қазақ мақалы да аңғартса керек.

Сөйлеу этикетінің өзіне тән нормалары мен ерекшеліктері болады. Оған жете мән бермесек, жылы шырай, жақсы қарым-қатынасқа жарықшақ түседі.

Күнделікті қарым-қатынас жасауда сөз әдебін, сөйлеу этикетін сақтап жүрміз бе? Елемей-ескермей жүргендеріміз бар ма? Бүгінгі күннің талабына лайық жандандыра түсетін түрлері жоқ па?

Байыптап қарасақ, сөйлеу этикеті, сөз әдебі жайында әңгіме қозғауға түрткі болар жайттар аз емес тәрізді. Жақсы сөз де жарық сәуле сияқты айналаға жылылық сеуіп, көңілді қуанышқа бөлейді. Адамдардың ынтымағын күшейтеді. Коллективте дәстүрге айналған ізетті сөз, сыпайы мінез еңбек өнімділігіне де әсер етпей қоймайды.

Сөз арасында қолданылатын *кешіріңіз, зафу етіңіз, мүмкін болса, қажет деп тапсаңыз, рұқсат етсеңіз, мақұл көрсеңіз, лайық деп қарасаңыз, қалауыңыз білсін* т. б. сөздер елеусіздеу керінгенмен, тілге сыпайылық үстеп, ізеттілікті білдіреді. Мұндай майда сөздер үлкенге де, кішіге де жарасымды болып, адамның кішіпейілділігін білдіреді. Естіген құлаққа майдай жағады.

Шырағым, қарағым, шырақ, қарындас, інішек, ағай, апай, атай, әжей тәрізді қаратпа сөздер үлкен мен кішінің арасындағы ілтипатты білдіреді. Тәрбиелі адамның *сіз* бен *сен* сөзінің жұмсалу дәстүрінен жөнсіз ауытқымайтыны да этикет сақтауға жатады.

Сөйлеу этикетіне жататын сөздердің тілімізде сан алуан түрлері бар. Тіл жұмсау дағдымызда мұндай сөздерді жиі қолданамыз. Сондықтан болар, бұл сөздер тілімізге еш қиындықсыз орала кететін оп-оңай нәрседей көрінеді. Мәселен, амандық сұрасудың еш қиындығы жоқ тәрізді (*Сәлеметсіз бе?... Аман-есенсіз бе?, Армысыз! Сәлем бердік! Ассалаумағалайкум! Кеш жарық* т. б.).

Алайда, бұлардың толып жатқан түрлері, синонимдері, варианттары бар. Сондықтан оларды талғап, таңдап қолдануға тура келеді. Олардан туатын ерекшеліктерге мән бермесек, онда сөз қолданысымызда еш мүкістік жоқ деп айта алмаймыз.

Амандық сұрасу – тұрмыста жиі айтылатын, құлаққа жиі естілетін сөздеріміз. Бірақ бұлардағы мағыналық, стильдік реңк оларды талғап, таңдап өз орайында, өз орнында қолдануды қажет етеді. Мысалы, *Сәлеметсіз бе?* деп амандасу үлкен-кішіге, таныс-бейтанысқа, ресми жағдайда да, еркін жағдайда да қолданыла беретінін байқасақ, ал *Ассалаумағалайкум!* деп амандасуды ауылдағы кейбір жасы үлкен ақсақалдар ұнатып тұрады.

Әжелеріміз бен апаларымызға бұлай амандасу қолайсыз жағдайға душар қылады. Немесе мектеп шәкірті ұстазымен *Сәлеметсіз бе?* деп сыпайы сәлемдеседі. Міне, бұл тәрізді ерекшелік амандасуға жататын этикет сөздерде мағына, стильдік өзгешеліктермен қоса әлеуметтік сипат барын аңғартады. Ал кішінің үлкендерге *Сәлем бердік!* деп қолын ербеңдетуі, не жүрдім-бардым амандасуы тым әдепсіздікке жатады.

Мұндайда амандық сұрасудың қарапайым этикеті бұзылады. Әрине, сәлемдесу, амандасу адамның бойындағы сыпайы мінез, ізеттілікпен астасып жатса жарасымды шығады. М. Әуезовтің өзіміз сүйіп оқитын «Абай жолы» романынан мынадай екі эпизодты еске түсірейікші.

«Абай тоқтаған қалпында бойын тез жиып, аттылардың алдына жұмысы бар кісідей кәлденендеп көп, тосып тұрды. Аттылар мұның қозғалысын оқыс көрді ме немесе таныды ма, аттарын баяу бастыра бастап, жақындап тұстас келді.

Сол уақытта Абай үлкен ықылас білдіріп, айрықша бір тағзыммен төсін басып, катты дауыстап:

—Ассалаумағалайкум!.. деп сәлем берді...

Өзге қазақтан бөлек, мына сияқты, бір алуан сыпайылыққа Бөжей оң назарын салды білем... атының басын тежей беріп:

—Уағалайкумәссалам, балам!... – деп тоқтай қалды».

Осылайша кішінің әдеп сақтап, үлкенге ықылас қоя берген сәлемі әрдайым оның кішіпейілділігін көрсетіп, тәрбие-парасатын аңғартып тұрады.

Ал сыпайылықтан алыс жатқан даңғаза амандықты сәлем алушылар салғырт қабылдайды.

«Енді біразда ауыз үйдің есігі ашылып, қолына қамшы ұстаған, бет-аузын қырау басқан, табанының қары шақыр-шұқыр еткен, аяздаған бір жолаушы кіріп келеді екен. Ол кіре бере:

—Ассалаумағалайкум! – деп, мәжіліске даурыға сәлем берді. Отырған жұрт бұның сәлемін тосырқай, жақтырмай, ақырын алды».

Сәлем – сөздің анасы. Жылы кейіп, жақсы сөз алдымен амандық-саулықтан басталады.

Сәлемдесу, амандық сұрасу сөздерінің бірнеше синонимі бар екендігі айтылды. Алайда тілдің осындай оралымды мүмкіндігін кейбіреуіміз үнемі ескере бермейтін тәріздіміз. Кейде сәлем алушы басқа сөз таппағандай сәлем берушіні қайталап жатады. *Сәлеметсіз бе?* деп амандасқан адамға оның өз сөзін қайталап *Сәлеметсіз (бе)?* деуден гөрі «*Аман-есенсіз бе?*».. деп жауап қату жарасымды болар еді.

Сөйлеу этикетіне жататын сөздердің бірі қоштасуға қатысты сөз легі: *Сау болыңыз, қош болып тұрыңыз, келесі кездескенше, көріскенше күн жақсы, жайлы жатып, жақсы тұрыңыз, жолыңыз болсын, сапар сәтті болсын* т. б. Ситуацияға орай қолданылатын мұндай сөздерде де мағыналық ренк, айырма бар. Мәселен, бүгін-ертең немесе таяу күнде кездесетін, хабарласатын қызметтес адаммен *көріскенше күн жақсы, аман барып, сау қайтыңыз!*

деп коштаспайтынымыз белгілі. Ал алыс жол, ұзақ сапарға аттанып бара жатқан танысымызға *сау болыңыз!* деп қана қою салғырттықты білдіреді, сондықтан мұндайда *сапар сәтті болсын!*, *жолыңыз болсын!* тәрізді эмоция, экспрессиясы басымдау сөз орамдарын қолданамыз.

Тіпті *сапар сәтті болсын* мен *жолың болсын* дегеннің өзінде елеулі айырма барын сөз мәдениетіне жанашыр жазушымыздың бірі өте орынды көрсеткен: «Алматыдан тоғыз тарау жол шығады. Солардың бәрінің жағасында «Сәтті сапар!» деген игі тілекті жазулар тұрады. Бұл – соның қатарындағы «Счастливого путидің» аудармасы. Дәлме-дәл тәржіма. Түсінікті болғанмен, қазақша емес. Халқымыз жолаушыға «*Жолың болсын!*» деуші еді. «*Сапарың сәтті болсын!*» деуге де болады. Тек мынаны еске түту керек: жолаушылап қайту мен сапарға шығу бір емес. «Сапар жолы – қиын жол» дейтін мәтел тегін айтылмаған. Бірақ әлгі тақтайларды жол бойына орнатқан жолдастардың оны ажыратарлық шамасы болмаған шығар. Ал қолына қалам ұстап, газет-журнал бетінде бірді-екілі мақала жариялап жүрген, яки жазсам деп талаптанып жүрген адам мойынға бұлардан гері үлкенірек жауапкершілік алуға тиіс» (газеттен).

Сәлемдесу, коштасуға байланысты сөздер тілімізде мол болғанымен, олардың әрқайсының жұмсалу аясы, қолданылатын орны бар екен. Сөйлеу мәдениетіне ысылған адам ондай ерекшеліктерді аңғара отырып, олардың жігін тауып қолданады.

Сөйлеу этикетіне жататын эмоция, экспрессияға аса бай сөз легінің бірі – құттықтауға қатысты сөздер. Қазіргі өмірімізде қуаныш дара сипатты емес, қоғамдық мәні бар. Қызметтес адамның қуанышты жүзі айналасын жақсы әсерге бөлеп, көңілін көтереді. Ондай адамның қуанышына әрдайым ортақтасып, ықылас тілегіңізді білдіресіз. Әсіресе жасы үлкен кісілерден небір сөз асылын естуге болады. Олар үйленген жастарға «*Қосағыңмен қоса ағар!*», «*Босағаң берік, шаңырағың биік болсын!*», «*Қадамдарыңа гүл бітсін*», «*Нұр жаусын!*» деп ақ тілеу, адал ниеттерін білдіріп жатады. Шын көңілден шыққан сөз жүрек тебіренеді.

Алайда аузымыздан шыққан құттықтау сөздің бәрі бірдей жүрекке жол тауып, жарасымды шығып жата ма? Көбімізге белгілі мынадай оқиғаға назар аударайықшы. Өзімізге жақсы таныс ата-аналардың бірі тұңғышының мектеп табалдырығын аттағанын қызық көріп, көңіл жақын жора-жолдастарын шақырып, сәбидің тілашар тойын жасайды. Мұндайда қуанышқа жиналған жұрт құтты болсын айтып, тәтті тілек, ыстық ықыластарын білдіретіні сөзсіз. Алайда тойға келген жастардың бір алуаны сәбиді *Мектепке баруыңмен!* деп құттықтап жатты. Мағына үйлесімі жоқ, әсер, реңнен жұрдай мұндай

күрмеулі құттықтау сәби жүрегіне жетті ме екен деп күдіктенесіз. Осылайша көңілге күмән ұялап тұрғанда: *Қадамың құтты, болсын, құлыным!* деп, жүзі балбұл жанған немересінің маңдайынан иіскеп айтқан ақ жарқын әже сөзі бәрінен де мейірімді естілді.

Алыс жол, ұзақ сапардан келген, кезекті демалысынан оралған жора-жолдас, қызметтес әріптестерімізбен қауышып, қуаныш білдіріп, көнілін аулаймыз. Мұндайда кейбіріміз *Келуіңізбен!* деп құттықтауды дағдыға айналдырдық. Әрине, қызметтес жора-жолдастардың көнілін көтеріп, жақсы әсер қалдыру өте орынды. Қерек десеніз, мәдениетті адам үшін аса қажет дәстүр. Алайда *Келуіңізбен!* деп үйлесімі жоқ емеурін білдіру осы ниетімізбен қабысып жата ма? Ал ата буын, тілге ысылған адамның сөз қолданысына ден қойсақ, мұндай жасанды сөзден гөрі *Ат-көлік аман ба, аман-есен келдің бе?, Аман барып, сау қайттыңыз ба? т. т.* тәрізді тігісі жатық, дәстүрлі сөз орамдарын тұтынатынын байқаймыз.

Құттықтау сөздер экспрессия, эмоцияға бай болса, сөздің де әсерлі болатыны белгілі. Кейде сөздердің қолдану аясын саралай білмесек, ондай әсерді әлсіретіп аламыз. Мәселен, өзіңіз қадірлейтін қарияны *Пенсияға шығуыңызбен!* деп құттықтамас едіңіз. Себебі мұндай сөз орамының (*пенсияға шығу* сөзінің) көбіне ресми стильде, іс-қағаздары тілінде қолданылатынын сөзінесіз. Сөзіңіз бейтарап шықпас үшін *Құрметті демалысыңыз құтты болсын!* тәрізді еркін сөз орамдарының бірін талғайсыз. *Пенсия* сөзін *құрметті демалыс* деп атап, сөзіңізге жағымды рең үстейсіз. Бұл – өте орынды талап. Өйткені құттықтау сөзіне аса қажет эмоция, экспрессиясыз сөз тосын құлаққа салқындау естілуі мүмкін.

Алайда эмоция-экспрессиялық әсерге бай екен деп сөздерді талғаусыз кез келген жерде қолдана беруге тағы болмайтыны белгілі. Екі бүктеліп еңкейіп отырмаса да, кей ерлі-зайыпты жас жұбайлар бірін-бірі *шал!, кемпір!* деп отырады. *Шалың келді ме? Кемпірің қайда?* тәрізділерді әзілі жарасқан құрбылардың айтып отырғанын да ара-тұра естіп қаласыз. Мұндай сөздерді қолдану кейбіреуге тіпті тұрпайы көрінеді. Әрине, «мына сөзді айт, мына сөзді айтпа», деп, біреудің аузына біреу қақпақ бола алмайды. Мұндай сөздерді егер қатар-құрбы, ерлі-зайыптылар өрескел көрмесе, кемсіту деп түсінбесе, өзара ғана қолдана беруіне болатын да сияқты. Ал бейтаныс ортада, үлкен-кіші аралас отырыста, қоғамдық орындарда әлгідей «іш тарта» айтылған сөзді араластырып сөйлеу жағымсыз эмоция тудырады. Ондайды үлкенді сыйламағандық, кішіні елемегендік деп түсінеді. Осы тәрізді бір алуан этикет сөздер ортамен есептесіп, санасып отыруды талап етеді.

Егер шындыққа жүгініп, өткенге кез салсақ, «мықтылар қауымынан» гөрі әйелдер ізетті ме деп қаласыз. Өйткені олар

еркектер тәрізді *Әй, пәленше!*, *Әй, түгенше!* деп, зайыбының атын атап, *Әй-ді* қосақтап айтуға ауыздары бармайды. *Болаттың көкесі-ау!*, *Асқардың әкесі-ау!* *Біздің үйдегі кісі* деп сыпайы үнмен сынық сейлеп отырады. Бұлайша атауға бұрынғы замандағы әлеуметтік теңсіздік мәжбүр еткен. Сондықтан болар, әйелін жек керіп айтпаса да, біразға дейін еркектер «әй» деп сейлеуге әдеттеніп кеткен. Дөрекі біреу болмаса қазіргі кезде «әй»-ді ешкім айта қоймайды. «Әй»-дің заманы алыстаған. Қазіргі заманда ерлі-зайыптылар бірін-бірі қалай атаймын десе өз еркі. Сондықтан да болу керек, отбасында отырғанның өзінде кейбіреулер бірінің атын бірі «паспорттағыдай» атап отырады. Дегенмен ынтымағы жарасқан отбасының өз этикетінің болуы жарасымды емес пе? «Жаным десе, жан семіреді» дегендей ерлі-зайыптылар бірінің атын бірі тура атап, «пәленше», «түгенше» дегеннен гөрі, сыпайылықпен іш тарта атаса несі айып? Ондай жылы шырай, сыпайы рең үстейтін тәсіл тілімізде бар ма? Ерлі-зайыптылар бірін-бірі қалай атағаны жөн?

Мысалды алыстан іздемей-ақ қояйық. Сонау соғыс жылдарында майдангерлердің зайыбымен жазысқан хаттарын еске түсірейікші. Сәлем хаттағы *«Дүйсенжан, Сейсентай, Бейсеш, Майраш, Жамалжан, Жұмажан»* тәрізді ыстық сөз солдаттың сарғайған сағынышы іспетті емес пе?

Сыйластығы мол, тату-тәтті кейбір ерлі-зайыптылар осындай түрде *Сәулені – Сәулеш, Нұрбекті – Нұржан* т. б. деп атайды.

Кейбіріміз қолдансақ та, кейбіріміз елей бермейтін мұндай жаңамалап атауды от басының әдебіне айналдырсақ, сыйласымға сыпайылық үстемей ме? Оның үстіне кісі есімін бұлайша жаңамалап атау – атты бұрмалау емес. Халық дәстүрінде баланы кішкене кезінен еркелетігі атау дағдысы бар. Осындайдан барып *Құдайберген – Құдыш, Тәңірберген – Тәкен, Әбдірахман – Әбіш, Еламан – Елен, Сәдуақас – Сәкен, Сақыпжамал – Сақыш* болып, дербес есімге айналғаны көбіміздің қаперімізге келе бермейді.

Дәулетбекті – Дәулет, Нұрғалымды – Ғалым, Әміртайды – Әмір, Ақбаянды – Баян, Айманкүлді – Айман, Ақжамалды – Жамал деп атау да есімді ықшамдап, эмоциялық өң дарыту мақсатынан пайда болған. Ал дербес есімге айналған соң, бұлардың эмоция, экспрессиялық реңі солғын тартады. Алайда мұндай есімдерді *Құдышжан, Тәкентай, Сақыштай* деп, «жан», «тай» тәрізді тұлғалармен түрлендіріп отырса, сөздің шырайы ашылып, эмоция-экспрессиялық рең қайта жаңғырып, құбыла түседі.

Халық дәстүрінде жақсы ниет, адал тілеулестікті білдіретін этикет қаншама?! Олардың қазіргі тіл қолданысымызда жандандыра түсуге болатын түрлері де аз емес.

Әскер қатарында болып, азаматтық борышын абыроймен өтеп келген баласын, ұзақ жыл сыртта жүріп оқудан келген ұл-қызын көргенде, ата-ананың қуанышында шек болмайды. Ондайда тілеулес адамдар *Балаң келіп, көзайым болдың ба?* деп қуанышқа ортақтасады. Бұлайша жақсы ниет танытып, көңіл көтере түсу үлкенге де, кішіге де лайық.

Егер халық тілі байлығына зер салып, зейін қойсақ, бұл тәрізді алуан түрлі сөз орамын кездестіреміз. Бірақ, амал не, бұлардың көбі жастардың сөйлеу дағдысына енбей, елеусіз қалып бара ма деп күдіктенесіз.

Этикет сөздің молдығынан ешбір тіл зиян көріп, зардап шекпейді. Ондай сөз орамдарының елеусіз жүргендерін ескеріп, ескісін жаңғыртып отырсақ, сөйлеу этикетін байытып, бояу нақышын құбылта түсеріміз сөзсіз.

Қырман басына келген қария сөз сабақтамастан бұрын *Қырман тасысын!*, *Қызыл көбейсін!*, *Дикан дарысын!* дейді. Бұйымтайын, шаруа жайын қозғамас бұрын шопанға *Бағар көбейсін!*, *Қөгенің қозылы болсын!* деп, алдымен жақсы тілегін аңғартып алады. Мұндай этикет әдептілікті, сыпайылықты аңғартумен қоса, тілге тиек те болады. Ақжарқын кейіпті танытып, жақсы ұғынысуға жол ашады. Осы тәрізді тілек бүгінгі күннің мүддесіне де үйлесімді, заманымызға сай келеді. Малшы болсын, дикан болсын халық дәулеті үшін еңбек етіп, молшылық үшін күресіп жатыр. Олардың еңбегін дәріптеп, жақсылыққа балап айтылған сөз еңбек адамының мерейін өсіреді. «Өз көңіліңді көтерем десең, өзгені де көңілдендіре біл» деген Марк Твеннің ұтқыр сөзі осы орайда еске түседі.

Алайда диканға жақсы ниет аңғартам деп кейбіреулер *Жаңбыр тілеймін!*, *Ашық аспан тілеймін!* тәрізді жасанды сөзге бой ұрады: *«Ендеше қош бол, қарағым! Үш жарым апта бойына шүйке бұлтсыз ашық аспан тілеймін»* (газеттен). Мағына – сөздің жаны. Сөзді бұлайша қолдану жанынан айырып, сүлдесін қалдырумен бірдей. Егер тілде барды елеп, ескеріп отырсақ, әлгіндей сөздің орнына *«Нұр жаусын!»*, *«Күніңіз ашық, күзіңіз жайдары болсын!»* тәрізді сөз орамдарының бірін қолдануға болмас па еді?

Уақыт өткен сайын кей дәстүр ескіріп, жаңасы өмірден орын тебеді. Алайда ескі дәстүрдің бүгінгі күнге қажеті жоқ деп бәріне теріс қарауға болмайтыны белгілі. Жаңа заманға орай олардың да жаңа мазмұн, жаңа сипат алатындары болады. Заман талабына лайық өміршең дәстүрді таңдай біліп, жаңа мазмұн үстеу рухани өмірге нәр береді.

Халық арасында ертеден тараған бата беру дәстүрі бар. Жасы үлкен кей адамдар дәмнен соң дастарқан қайырып, бата береді. Жақсы ниет білдіреді. Бірақ сөз арасында үйренген дағды бойынша

Тәңір жарылқасын, құдай тілеуіңді берсін тәрізділерді қосып қояды. Сондықтан ба, кейбіріміз мұндай дәстүрді қалай қабылдайтынымызды білмей дағдарып қаламыз. Мұндай сөз орамдарының мазмұны қазіргі заманымызға үйлеспейтіндігі белгілі. Бірақ ондай діни орамдардың орнын *еңбекте табысты, өмірде бақытты бол* дейтін айшықты сөз өрнегімен толтыруға қазақ тілінің қуаты әбден-ақ жетеді. Заманға лайық батаға жаңа мазмұн үстеп, үй-иесінің дәм-тұзына алғыс білдіріп, риза көңілмен тілек айту этикетке айналса, еш айыбы жоқ деп ойлаймыз.

«Әр елдің заңы басқа» демекші, бір елде бар этикет екінші елде кездесе бермейді. Бір тілден екінші тілге сөз ауысуы тәрізді, бір халықтан екінші халыққа этикет ауысуы да мүмкін. Қандай халық болмасын, өзінде жоқты өзгеден алып, өз топырағында жерсіндіре біледі. Кейде жаңаны жатсынбасақ та, дәстүрде жоқ нәрсе тосындау көрінуі мүмкін.

Көптеген мәдениетті елде дәм алып отырған адамға тілек білдіру дәстүрі бар. Соның әсері болу керек, тамақ ішіп отырған танысын көргенде, кей адам *Ас дәмді болсын, тағам тәтті болсын, тәбетіңіз ашылсын* тәрізді тілектер айтып, шүйіркелесіп жатады. Ал қайсыбіреулері «қазақтың онсыз да тәбеті мықты ғой» деп, мұндай тілек білдіруді таңсық көрмейді. Ондай тілек айту дәстүрде жоқ деп біледі. Бірақ қазіргі кезде ел мен елдің, халық пен халықтың қарым-қатынасы, мәдени байланысы ерістеп отырған заманда көркем шығармаларда кездесетін бұл тәрізді этикет сөздерді бәрі-бір ана тілімізге аударуға тура келмей ме? Олай болса, жұмған аузымызды ашпай, үн-түнсіз қалғаннан гөрі дәм татып отырған танысымызға ілтипат білдіріп, құрмет көрсетуді этикетке айналдырудың ерсілігі жоқ.

Оқушылар, студенттер қадірмен ұстаздарына қарап *ағай, апай* деген сөздерді көп қолданады. Бұлар аты-жөнің білмеген кісіге айтылатын ресми қаратпа сөз сияктанып кетті. Халқымызда тағы сондай құрмет нышаны ретінде ер аттарының басқы буындарын қысқартып алып, оған – еке, (ақа) сөзін қосатынымыз бар: *Әлеке, Жұмеке, Есеке, Мәке, Жәке, Нықа, Сәке* сияқты қаратпаларды әдетте тонның ішкі бауындай жақын, жасы үлкен адамдарға айтамыз. Мұндай дәстүрлі қаратпалардың ыңғайымен Иван, Виктор, Константин, Гарибальди тәрізді өзге ұлт өкілдерінің аттарын қысқартып «қазақыландырып» айту да өрескел көрінер еді. «Гарибальдидің көзі – қос сұрақ, ол менің көзім болуы мүмкін, ал *Гарекеңдікі* әншейін қос сызық» (кітаптан). Автордың бұл тәрізді «жаңалығын» жарасымды деуге болмайды, Мұндай орайда да қадірмен кісілердің аты-жөнің атаған дұрыс.

Қоғамдық өмірдің әр саласында қызмет етіп жүрген адамдардың сіңірген еңбегіне лайық әр түрлі атақ, дәрежелері болады. Мәдениетті елдің дәстүрінде ондай атақ, дәрежелерді кісі фамилиясымен қоса атайды: *Лениндік және СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты М. О. Әуезов, СССР Ғылым академиясының академигі Қ. И. Сәтбаев, СССР Халық артисі К. Байсейітова, полковник Б. Момышұлы*. Бір адамның бірнеше атақ дәрежесі болуы ықтимал. Ондай атақ, дәреженің бәрін тізе беру мүмкін болмаған жағдайда ең үлкен атақ, дәрежесін ғана атауға болады. Әр түрлі атақ, дәрежені, мамандықты ресми жағдайда кісінің фамилиясымен қосып атаған жөн: *профессор Қасымов, доктор Дарханов, механизатор Дүйсенов* т. б. Себебі мұндай этикетті жұрт атақ, дәрежені сыйлап, мамандықты құрметтегендік деп қабылдайды,

Тіл мәдениетіне ден қойған адам сөйлеу этикетіне айрықша көңіл бөледі. Сөйлеу ізетінің өзіндік қыр-сырын аңғара біледі. Шаруашылығы мен мәдениетіне, ғылымы мен өнеріне аса зор еңбек сіңірген әйгілі қайраткерлерді халық зор құрмет тұтады. Мәңгі есте қалдырады. Ондай адамдардың есімін жай ғана атай салмай әр түрлі эпитеттермен атайды: *Ұлы Абай, жыр алыбы Жамбыл, күй атасы Құрманғазы* т. б. Қоғам қайраткерлері, әйгілі ғалымдардың айтқан пікірлеріне сүйенгенде: «*Ұлы жазушы М. Әуезов айтқандай..., әйгілі ғалым Қ. И. Сәтбаевтың зерттеулерінде...*» тәрізді сөз сабақтау – оларды тек бедел тұтқандық қана емес, құрметтегендіктің белгісі.

Өзге де ұлттың прогресшіл қоғам қайраткерлерін, халық мүддесі үшін күрескен ұл-қыздарын, адамзат мәдениетіне еңбек сіңірген әйгілі адамдарды ізетпен атау – оларды қастерлеудің белгісі. Бұл тәрізді ерекшелікті тіл этикетіне сіңіре білу енегелікті көрсетеді.

Адам баласы табиғатында темірдей тезімді, гүлдей нәзік. Қапелімде айтылған бір ауыз сөзбен кісіні ренжіту де, қуанту да оңай. Сөз қуаты шексіз. Не бір сөз асылын айтпағанның өзінде, күнделікті қатынаста жүрген этикет сөздердің қолданылуында қаншама қыр-сыр жатыр. Сөйлеу этикетін әдеппен қолданып, мүмкіндігін аша білсек, ізгілікке нұсқап, ізеттілікке бастайтын жақсы жақтарын жетілдіре берсек, адамдар арасындағы ынтымақтыққа ұйытқы болады. Жас ұрпақты адамгершілікке баулып, коллективизм рухында тәрбиелеуге септігі тие ме деп ойлаймыз.

Сөз мәдениетінің сан алуан қыры бар. Әрине, біз олардың бәрін емес, кейбір мәселелерін азды-көпті сөз еттік. Бұл орайда профессор М. Балақаевтың қазақ тілі мәдениеті жөніндегі зерттеулері, сондай-ақ өзге де тіл мамандары, жазушылар мен журналистеріміздің баспасөз беттеріндегі пікірлері де бұл жұмыстың орындалуына тікелей септігін тигізді. Соңғы жылдарда орыс тілінде сөз мәдениетінің теориялық мәселелеріне арналған кітаптар (Л. И.

Скворцов. Теоретические основы культуры речи. М., 1980; Б.Н.Головин. Основы культуры речи. М., 1980) жарық көрді. Тиісті жерінде сонда айтылған теориялық тұжырымдарға да сүйеніп отырдық.

Сөз қолданудың үлгісі ретінде байырғы өлең жырлардан, қазіргі көркем шығармалардан мысалдар келтірілді. Оқырмандар сын кезімен қараса деген мақсатпен берілген мысалдар да түгелдей дерлік газет-журналдар мен кітаптардан, микрофон материалдарынан алынды.

Қазіргі кезде қазақ әдеби тілінің қоғамдық өмірдің әр саласында жұмсалып, жазбаша түрдегі де, ауызша түрдегі де қызметі өрістей түскен сайын, сөз мәдениетіне ден қою бұрынғыдан гөрі артады. Сондықтан оның күрделі мәселелерін әрдайым тілге тиек етіп отыруға тура келеді. Бұл, әрине, жұрттың бәрін көмекейі кесілген шешендікке тәрбиелеу деген сөз емес. Әйтсе де қоғамдық өмірге қызу араласу, социалистік Отанымыздың жан-жақты жетілген азаматы болу үшін сөз мәдениетінің жұрттың бәріне ортақ қарапайым шарттарын игеру кімге де болса аса қажет. Өндірістің қай саласында жүрмесін, өз ой-пікірін, сөзімін айқын, әсерлі жеткізе алатын азамат қоғамдық өмірге де белсене араласа алады.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	
Сөз басы.....	
Сөз жатықтығы (әдеби тіл нормасы).....	
Сөз байлығы.....	
Сөз тазалығы.....	
Сөз дәлдігі.....	
Сөз әсерлілігі.....	
Сөз әдебі (тіл этикеті).....	

УАЛИЕВ НУРГЕЛЬДИ

Культура языка

(на казахском языке)

Редактор *А. Мендекеев*

Худ. редактор *К. Утебаев*

Тех. редактор *К. М. Абдикаримова*

Корректор *Б. Жағыпаров*